ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 19, Αρ. 1 (2002)

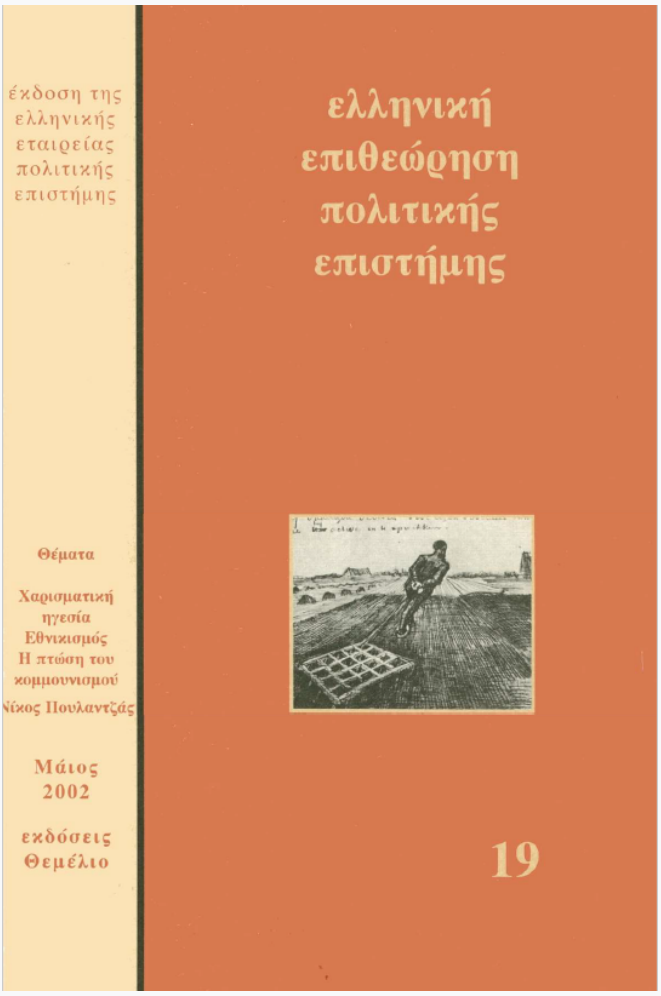

Το τέλος του χαρισματικού; Πολιτική κρίση, χαρισματική ηγεσία και δημοκρατία στην Ελλάδα του 20ού αιώνα

Τάκης Σ. Παππάς

doi: 10.12681/hpsa.14997

Copyright © 2017, Τάκης Σ. Παππάς

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παππάς Τ. Σ. (2017). Το τέλος του χαρισματικού; Πολιτική κρίση, χαρισματική ηγεσία και δημοκρατία στην Ελλάδα του 20ού αιώνα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, *19*(1), 22–58. https://doi.org/10.12681/hpsa.14997

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 19/01/2026 18:20:54

ΤΑΚΗΣ Σ. ΠΑΠΠΑΣ*

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΟΥ; ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ, ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΗ ΗΓΕΣΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ**

Ο ελληνικός 20ός αιώνας έχει να επιδείξει μακρά σειρά χαρισματικών ηγετών. Το άρθρο αναλύει έξι χαρακτηριστικές εμφανίσεις του φαινομένου και προτείνει δύο θεωρητικά υποδείγματα ερμηνείας του με συγκριτικό ενδιαφέρον. Στο πρώτο υπόδειγμα, η κρίση προϋπάρχει του χαρισματικού. Πρόκειται για πραγματικές εθνικές κρίσεις μετά την εκδήλωση των οποίων το επαπειλούμενο έθνος προσκαλεί στην εξουσία τον θεωρούμενο ως χαρισματικό, στον οποίο αναθέτει την επίλυση της κρίσης. Στο δεύτερο υπόδειγμα, το οποίο απαντά σε πολιτικά καθεστώτα με ασθενή θεσμοθέτηση, ο χαρισματικός προϋπάρχει της κρίσης. Ηγέτες με χαρισματικές ιδιότητες, επιτυγχάνοντας να παρουσιάσουν την πολιτική πραγματικότητα ως ευρισκόμενη σε πραγματική κρίση, αναδεικνύονται σε εντολοδόχους ευρέων μαζών με σκοπό να «σώσουν» τη δημοκρατία. Αυτό συχνά καταλήγει σε πραγματική εθνική κρίση. Η πρόσφατη έκλειψη χαρισματικών ηγετών στην Ελλάδα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στην έλλειψη συνθηκών κρίσης –είτε πραγματικής είτε κατασκευασμένης.

Finis Greciae…
(Π. Δέλτα, την ημέρα θανάτου του Βενιζέλου).

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ακόμη και η πιο βιαστική και πρόχειρη επισκόπηση της ελληνικής πολιτικής ιστορίας κατά τον 20ό αιώνα αρκεί για να καταδείξει

* Ο Τ. Σ. Παππάς είναι Λέκτορας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ.

** Οι Ζ. Ασημακοπούλου, Κ. Γαγανάκης, R. Gandolfo, Σ. Καλύβας, Σ. Μαρκέτος, Γ. Μολύβας, Π. Παπαηλία, Γ. Πάσχος, Σ. Σεφεριάδης και Δ. Σωτηρόπουλος προσέφεραν χρήσιμα σχόλια, ιδέες και παρατηρήσεις στα διάφορα στάδια συγγραφής του άρθρου, για τα οποία τους ευχαριστώ.

την καταλυτική παρουσία χαρισματικών ηγετών σε ολόκληρη σχεδόν την πορεία της. Οι Ελευθέριος Βενιζέλος, Κωνσταντίνος Καραμανλής, Γεώργιος και Ανδρέας Παπανδρέου, αλλά επίσης –σε κάπως μικρότερη κλίμακα και πάντως επωφελούμενοι από τις στρατιωτικές τους επιτυχίες– οι βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄, Νικόλαος Πλαστήρας και Αλέξανδρος Παπάγος, υπήρξαν πολιτικοί ηγέτες με αξιόλογες χαρισματικές ιδιότητες. Συνήθως, μάλιστα, οι χαρισματικοί ηγέτες εμφανίστηκαν και έδρασαν ως αντιθετικά ζεύγη (Βενιζέλος/Κωνσταντίνος Α΄, Πλαστήρας/Παπάγος, Καραμανλής/Γ. Παπανδρέου, Καραμανλής/Α. Παπανδρέου). Στηριζόμενοι στην προσωπική και σχεδόν απόλυτη αφοσίωση των οπαδών τους, όλοι οι παραπάνω ηγέτες ανέλαβαν στην εποχή τους πρωτοβουλίες με τις οποίες διαμόρφωσαν την πολιτική ιστορία και μεταμόρφωσαν την πολιτική κουλτούρα της χώρας. Δεν είναι, λοιπόν, παράδοξο ότι η έντονη και σχεδόν αδιάλειπτη παρουσία του χαρισματικού στην πολιτική σκηνή του τελευταίου αιώνα έχει αποτελέσει έναν από τους κυριότερους άξονες ερμηνείας των πολιτικών πραγμάτων στη χώρα μας (Mavrogordatos, 1983α· Clogg, 1993, σ. xi· Κατσούλης, 1996· Pappas, 1999).[1]

Στα τελευταία όμως χρόνια, φαίνεται ότι η μακριά αλυσίδα χαρισματικών ηγετών έχει πια σπάσει. Για πρώτη και μοναδική φορά μετά το 1910, οι εθνικές εκλογές του Σεπτεμβρίου 1996 διέκοψαν μια σειρά εκλογικών αναμετρήσεων από τις οποίες σχεδόν ουδέποτε απουσίασαν οι χαρισματικοί ηγέτες.[2] Το ίδιο φαινόμενο επαναλήφθηκε στις τελευταίες εκλογές του Απριλίου 2000, πράγμα που φαίνεται να εγκαινιάζει μια νέα περίοδο πολιτικής ανάπτυξης και

1. Μια πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση περί της μη εμφάνισης χαρισματικής ηγεσίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα περιέχεται στη μελέτη του Κόκκινου για το έργο και τη σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1996, σ. 212-218).

2. Μόνο στην κρίσιμη δεκαετία του 1940 απουσιάζουν από την πολιτική σκηνή χαρισματικοί ηγέτες εθνικού βεληνεκούς. Το αναμφισβήτητο χάρισμα του Νίκου Ζαχαριάδη παρέμεινε περιορισμένο και, λόγω της αποχής του ΚΚΕ το 1946, αδοκίμαστο σε εκλογικό αγώνα. Έχει έτσι ενδιαφέρον να αναρωτηθεί κανείς για το ποια θα μπορούσε να είναι η πορεία της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας εάν είχε εμφανισθεί εθνικός χαρισματικός ηγέτης, ειδικά κατά την περίοδο που μεσολάβησε ανάμεσα στην Απελευθέρωση και τα γεγονότα που ακολούθησαν τη συνθήκη της Βάρκιζας και οδήγησαν στον τρίτο γύρο του Εμφυλίου. Τέτοιου είδους εικασίες είναι βέβαια αντίθετες στα πραγματικά γεγονότα (counterfactuals), ωστόσο, για εκείνη την εποχή, η εμφάνιση ενός γενικά αποδεκτού χαρισματικού ηγέτη σαφώς αποτελούσε «αντικειμενική πιθανότητα» (Weber, 1949, αλλά βλ. και Elster, 1978, σ. 180).

συμπεριφοράς, διαφορετικής από εκείνη που κυριάρχησε κατά τον εικοστό αιώνα. Ποιοι ήσαν οι λόγοι της έντονης και συνεχούς παρουσίας του χαρισματικού στον προηγούμενο αιώνα; Πως εξηγείται η πρόσφατη έκλειψή του; Τέλος, είναι η έκλειψη του χαρισματικού προσωρινή ή, μήπως, πρόκειται για μονιμότερο φαινόμενο;

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να απαντήσει στα παραπάνω ερωτήματα, κυρίως διερευνώντας τις συνθήκες εμφάνισης του χαρισματικού στο παρελθόν. Θεμελιώδης υπόθεση εργασίας είναι ότι η παρουσία του χαρισματικού σε κοινοβουλευτικό πολίτευμα συνδυάζεται με ασυνήθιστα μεγάλες πολιτικές κρίσεις.[3] Οι κρίσεις αυτές είτε είναι *πραγματικές* (σε άλλη ορολογία, «δομικές») είτε είναι *κατασκευασμένες* (συνεπώς, μη αναπόφευκτες). Σε περιπτώσεις πραγματικής κρίσης, ο χαρισματικός ηγέτης εμφανίζεται μετά την εκδήλωσή της και κατόπιν προσκλήσεως των ευρισκόμενων σε κρίση πληθυσμών, με σκοπό την επίλυση της κρίσης και τη «σωτηρία» αυτών των πληθυσμών. Αντίθετα, οι κατασκευασμένες κρίσεις αποτελούν σε μεγάλο βαθμό σκόπιμες επινοήσεις ηγετών που, με αυτόν ακριβώς τον τρόπο, επιδιώκουν να καταλάβουν την εξουσία επιβεβαιώνοντας ταυτόχρονα τη χαρισματική τους ποιότητα. Στο πρώτο υπόδειγμα, ο χαρισματικός εμφανίζεται ως *παράκλητος του έθνους* για να το σώσει από πραγματική κρίση η οποία, συνήθως, συνίσταται σε πολεμική απειλή κατά της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας ή πολιτειακή μεταβολή και εγκαθίδρυση δημοκρατικού πολιτεύματος. Στο υπόδειγμα της κατασκευασμένης κρίσης, ο χαρισματικός κατορθώνει να παρουσιαστεί ως *αντίκλητος του λαού* αλλά, με αυτόν τον τρόπο, ορισμένες φορές συμβάλλει στη δημιουργία πραγματικής κρίσης. Όπως θα δούμε παρακάτω, αυτό συμβαίνει συχνότερα σε περιβάλλον δημοκρατικού πολιτεύματος το οποίο, όμως, παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα λειτουργίας, είτε λόγω ασθενούς πολιτικής θεσμοποίησης, είτε επειδή διαθέτει χαμηλό βαθμό κοινωνικής νομιμοποίησης.

Στο αμέσως επόμενο μέρος του άρθρου, αναπτύσσω μια θεωρητική συζήτηση για τις παραπάνω μορφές ανάδειξης και λειτουργίας του χαρισματικού. Στη συνέχεια, εξετάζω έξι περιπτώσεις χα-

3. Στη διεθνή βιβλιογραφία περί χαρισματικού, η έμφαση βρίσκεται περισσότερο στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των χαρισματικών ηγετών και πολύ λιγότερο στις ειδικές ιστορικές συνθήκες που επιτρέπουν την ανάδειξη τέτοιων ηγετών ή στη φύση των ίδιων των κοινωνιών που τους αναδεικνύουν (πρβλ. Madsen - Snow, 1991, σ. 1).

ρισματικής παρουσίας στην πολιτική συγκυρία του 20ού αιώνα από τις οποίες, οι τρεις πρώτες αναφέρονται στην αντιμετώπιση πραγματικών εθνικών κρίσεων, ενώ οι υπόλοιπες σε κυρίως κατασκευασμένες κρίσεις. Τέλος, στο επιλογικό μέρος του άρθρου, θα υποστηρίξω ότι, σήμερα, οι συνθήκες δημιουργίας κρίσης, είτε πραγματικής είτε κατασκευασμένης, έχουν περιοριστεί σε μεγάλο βαθμό, πράγμα που επίσης οδηγεί στην προσωρινή παρακμή του χαρισματικού. Ωστόσο, στον βαθμό που η χαρισματική ηγεσία παραμένει συνάρτηση κρίσεων, θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι έχει εκλείψει οριστικά.

2. ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΟΥ: ΤΑ ΔΥΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΑ

I

Σύμφωνα με τον Max Weber, η εμφάνιση του χαρισματικού προϋποθέτει την εκδήλωση κρίσης: «Η χαρισματική ηγεσία [...] πάντοτε παρουσιάζεται σε έκτακτες, ειδικά πολιτικές ή οικονομικές περιστάσεις, σε ασυνήθιστες ψυχικές, ιδιαίτερα θρησκευτικές καταστάσεις, ή όταν τα παραπάνω συνυπάρχουν» (Weber, 1978, τόμ. 2, σ. 1121).[4] «Η χαρισματική ηγεσία [...] είναι προϊόν κρίσης και ενθουσιασμού», συνοψίζει ο Reinhard Bendix (1977, σ. 311) – ο αυθεντικότερος ίσως ερμηνευτής του Weber. Σε στιγμές έντονης συλλογικής υπερδιέγερσης, μεγάλα πλήθη ανθρώπων εναποθέτουν τις ελπίδες τους στον ηγέτη που θεωρούν χαρισματικό «εξαιτίας της αποστολής που πιστεύουν ότι αυτός ενσαρκώνει» (Weber, 1978, τόμ. 2, σ. 1117). Από τη δική του μεριά, ο κάτοχος του χαρίσματος καταπιάνεται με την ανατεθειμένη αποστολή, απαιτώντας την υπακοή και την τυφλή πίστη του πλήθους, τουλάχιστο μέχρι την οριστική επίλυση της κρίσης (Gerth - Mills, 1971, σ. 246· Hook, 1943, σ. 12). Μόνον τότε, μετά δηλαδή την άρση της απειλής και την επάνοδο του πληθυσμού σε ασφάλεια, αποδεικνύεται εμπράκτως η χαρισματική ιδιότητα του ηγέτη.

4. Πρέπει να σημειωθεί ότι η ορισμένη τελεολογία της βεμπεριανής πρότασης αναφέρεται στην κρίση ως *αναγκαία αλλά όχι και επαρκή συνθήκη* για την ανάδειξη χαρισματικής ηγεσίας. Με άλλα λόγια, το χάρισμα προϋποθέτει κρίση αλλά η κρίση δεν οδηγεί αναγκαστικά στο χαρισματικό (όπως άλλωστε δείχνει η σημείωση 2, παραπάνω).

Ωστόσο, εκτός από την παραπάνω γενική και, πάντως, ενδεικτική απαρίθμηση κρίσεων από τον Weber, η κλασική θεωρία παραμένει ασαφής ως προς το *είδος* της κρίσης που ενδέχεται να οδηγήσει σε εμφάνιση χαρισματικής ηγεσίας (Tucker, 1968· Burke, 1992, σ. 89). Δεδομένου λοιπόν ότι η ύπαρξη πραγματικής κρίσης αποτελεί προϋπόθεση για την ανάδειξη του χαρισματικού, χρειάζεται να εντοπίσουμε το είδος, καθώς και τα συστατικά στοιχεία εκείνων των κρίσεων οι οποίες, με μεγάλη πιθανότητα, είναι δυνατόν να προκαλέσουν την ανάδειξη του χαρισματικού.[5] Τέτοιες κρίσεις είναι απαραίτητο να συγκεντρώνουν τα εξής τρία στοιχεία: εθνική εμβέλεια, συγκεκριμένη απειλή και αμεσότητα του κινδύνου. Πιο συγκεκριμένα, ο χαρακτήρας πραγματικών κρίσεων είναι:

1. *Εθνικός*, δηλαδή η κρίση επηρεάζει ολόκληρο το έθνος και όχι μόνο συγκεκριμένα άτομα ή ορισμένα τμήματα του λαού. Συνεπώς, δεν ανήκουν εδώ, για παράδειγμα, οι κρίσεις προσωπικότητας (Freud, 1957· Erikson, 1958), η ανεργία, όταν αυτή μαστίζει ορισμένες μόνο ομάδες πληθυσμού (π.χ., τη νεολαία ή τους κατοίκους της ορεινής χώρας), το τυχόν δημοκρατικό έλλειμμα που οδηγεί σε αποκλεισμό ορισμένων ατόμων ή ομάδων από την πολιτική διαδικασία, η επί μεγάλο χρονικό διάστημα παραμονή ενός «κόμματος εξουσίας» στην αντιπολίτευση, η αναγραφή ή όχι του θρησκεύματος στις ταυτότητες.

2. *Συγκεκριμένος*, δηλαδή η κρίση ενέχει τον αδιαμφισβήτητο κίνδυνο εθνικής καταστροφής. Δεν είναι τέτοιες, για παράδειγμα, η κρίση του καπιταλισμού την οποία, σύμφωνα με τον κλασικό μαρξισμό, απειλεί να προκαλέσει η συσσώρευση κεφαλαίου, η κρίση εξουσίας γενικά, η κρίση νομιμότητας που οφείλεται σε «διαταράξεις της συστημικής ολοκλήρωσης» (Habermas, 1973, σ. 2), η γενικευμένη κοινωνική ανομία (Durkheim, 1964· Smelser, 1963), η, έστω παρατεταμένη, χαλάρωση των δημοκρατικών θεσμών.

3. *Άμεσος*, που σημαίνει ότι ο κίνδυνος είναι ορατός, επικείμενος και αναπόφευκτος. Δεν αποτελούν τέτοιου είδους κινδύνους, για παράδειγμα, η καταστροφή του περιβάλλοντος, η εξαφάνιση

5. Πρβλ. Zimmermann (1984, σ. 325), ο οποίος ορίζει ως «κρίση» μόνο την κρίση του γενικότερου πολιτικού συστήματος η οποία είναι διαφορετική από «τις απλές κυβερνητικές κρίσεις, τις υπουργικές κρίσεις ή τις κρίσεις συνασπισμών κομμάτων. Οι πολιτικές κρίσεις [...] συνήθως οδηγούν σε *σημαντικές* αλλαγές ολόκληρου του πολιτικού παιχνιδιού και όχι σε απλή ανανέωση πολιτικού προσωπικού».

του γαλλικού έθνους εξαιτίας παρατεταμένης υπογεννητικότητας, η αργή εξάπλωση του θρησκευτικού φονταμενταλισμού στην Ευρώπη, το λεγόμενο «τέλος των ιδεολογιών» ή, για να δανειστώ πάλι από τον μαρξισμό, η εγκαθίδρυση δικτατορίας του προλεταριάτου στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες.

Πότε λοιπόν υπάρχει πραγματική κρίση; Όπως υποδεικνύει η εμπειρική εξέταση του χαρισματικού φαινομένου στην Ελλάδα, κρίση που να είναι άμεση, συγκεκριμένη και εθνικού χαρακτήρα είναι δυνατόν να υπάρξει κυρίως σε περιπτώσεις πολέμου ή βίαιης πολιτειακής μεταβολής (και, φυσικά, σε συνδυασμό των δύο).[6] Σε τέτοιες περιπτώσεις, η πράξη πρόσκλησης προς τον χαρισματικό ηγέτη πραγματοποιείται σε πλήρες θεσμικό κενό ή, τουλάχιστον, σε περιβάλλον ταχύτατων και αβέβαιων θεσμικών αλλαγών. Τότε, στη μεν περίπτωση πολεμικής απειλής, ο χαρισματικός ηγέτης αναλαμβάνει ως αποστολή τη σωτηρία του απειλούμενου έθνους, πράγμα που περιλαμβάνει την προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας ή, ακόμη, και την επέκταση των συνόρων της χώρας, στη δε περίπτωση πολιτειακής κρίσης, ο χαρισματικός καλείται να εγκαθιδρύσει νέο δημοκρατικό πολίτευμα καθώς και να εγγυηθεί τη μελλοντική λειτουργία του.

II

Έως εδώ, αξιοποιώντας αλλά και επεκτείνοντας το βεμπεριανό υπόδειγμα, έχουμε εστιάσει την προσοχή μας στην ανάδειξη χαρισματικών ηγετών ως *αποτέλεσμα* πραγματικών κρίσεων που προκαλούνται εξαιτίας συγκεκριμένου κινδύνου, ο οποίος απειλεί ολόκληρο το έθνος και προσδίδει στην κρίση χαρακτήρα έκτακτης ανάγκης. Μετά την εκδήλωση της κρίσης, ο απειλούμενος από αυτή πληθυσμός (συνήθως ολόκληρα έθνη, απευθείας ή διά των αντιπροσώπων τους) προσκαλεί τον κάτοχο του χαρίσματος να αναλάβει την ηγεσία και να επιλύσει την κρίση. Ωστόσο, όπως πολλά άλλα από τα φαινόμενα που εξετάζουν οι κοινωνικές και πολιτι-

6. Μία τρίτη περίπτωση, δίχως πρόσφατο ιστορικό προηγούμενο αλλά και δίχως να αποκλείεται στο μέλλον, αποτελεί η κρίση που ακολουθεί ήττες σε ζητήματα που θεωρούνται «εθνικές υποθέσεις». Τέτοια κρίση θα μπορούσε να προέλθει, ας πούμε, από την *de jure* διχοτόμηση της Κύπρου, τον αποκλεισμό της χώρας από τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή την αφαίρεση από την Αθήνα της οργάνωσης των προσεχών Ολυμπιακών Αγώνων.

κές επιστήμες, η «κρίση», εκτός από την αντικειμενική της διάσταση, επίσης ορίζεται με υποκειμενικούς και, ενίοτε, πλασματικούς όρους. Συνεπώς, αποσυνδέοντας τώρα τις αιτίες ανάδειξης του χαρισματικού από το κλασικό βεμπεριανό υπόδειγμα, χρειάζεται να εξετάσουμε την εμφάνιση τέτοιων ηγετών *ακόμη και όταν λείπουν οι προϋποθέσεις πραγματικής εθνικής κρίσης*, δηλαδή σε περιόδους ειρήνης, πολιτειακής σταθερότητας και σχετικής οικονομικής ανάπτυξης. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η εμφάνιση του χαρισματικού, όχι μόνο δεν παρουσιάζεται ως άμεσο αποτέλεσμα προϋπάρχουσας αντικειμενικής κρίσης, αλλά συχνά επενεργεί ως γενεσιουργός αιτία νέας (Gramsci, 1971, σ. 210).

Η «κατασκευή» κρίσης επιτυγχάνεται μέσω των συμβολικών αναπαραστάσεων της πραγματικότητας, ιδίως δε εκείνων των μηνυμάτων που περιέχονται στον πολιτικό λόγο χαρισματικών ηγετών (Goodman, 1978· Bourdieu, 1984, 1985). Υπό αυτή την έννοια, χαρισματικοί είναι όσοι ηγέτες διαθέτουν plena potestas agenti, με την οποία καταφέρνουν να αναδειχθούν σε «επαγγελματίες της [συμβολικής] αναπαράστασης» (Bourdieu, 1987, σ. 14), όσοι δηλαδή διαθέτουν την ικανότητα αναπαράστασης –και αφήγησης– της πραγματικότητας *ως ευρισκόμενης σε κατάσταση κρίσης*, ακόμη και όταν τέτοια κρίση δεν στοιχειοθετείται από τα γεγονότα. Πρόκειται, με άλλα λόγια, όχι για πραγματική αλλά για πλαστή κρίση –μια κρίση που βρίσκεται αποκλειστικά στον Λόγο του χαρισματικού ηγέτη. Όσο δε ευρύτερος είναι ο πληθυσμός που με αυτόν τον τρόπο προσλαμβάνει την «κρίση», τόσο μεγαλύτερη είναι η απόδειξη του χαρίσματος του ηγέτη ο οποίος, ήδη μυθοποιημένος στη λαϊκή φαντασία,[7] είναι τώρα σε θέση να ζητήσει και να λάβει εν λευκώ εξουσιοδότηση αντιπροσώπευσης (delegation) του απειλούμενου από την «κρίση» πληθυσμού. Με αυτόν τον τρόπο, ο χαρισματικός ηγέτης αναδεικνύεται σε αυθεντικό εκφραστή και καθολικό αντίκλητο μεγάλων ομάδων πληθυσμού, δημιουργώντας έτσι συνθήκες λαϊκισμού, αλλά επίσης διακινδυνεύοντας, όπως θα δούμε παρακάτω, τη δημιουργία πραγματικής κρίσης.

Οι διαφορές ανάμεσα στη λειτουργία του χαρισματικού που εμ-

7. Ωραία είναι η περιγραφή του Θεοτοκά (1996, τόμ. 2, σ. 609) για τη «μυθική» διάσταση του χαρισματικού ηγέτη: «Ο "μύθος" [του ηγέτη] [...] είναι μια μεγάλη ομαδική προσδοκία, που γοητεύει και συναρπάζει τα πλήθη, συγκεντρώνει διάχυτες και θολές ροπές του κοινωνικού οργανισμού και, αν ριζώση, μπορεί να γίνη μια κινητήρια δύναμι τεραστίας ολκής».

φανίζεται ως αποτέλεσμα πραγματικής κρίσης και εκείνου που προκύπτει από κατασκευασμένη κρίση απεικονίζονται στο παρακάτω σχήμα:

ΣΧΗΜΑ

Τα δύο υποδείγματα ανάδειξης και λειτουργίας του χαρισματικού

Α	Ύπαρξη πραγματικής *εθνικής* κρίσης	→	Ανάδειξη χαρισματικού ηγέτη: Πρόσκληση με ανάθεση αποστολής	→	Επίλυση κρίσης. «Απόδειξη» του χαρίσματος
Β	Ύπαρξη χαρισματικού *και* θεσμικής αστάθειας	→	Αυτο-ανάληψη αποστολής από τον χαρισματικό με σκοπό τη «σωτηρία» της δημοκρατίας	→	Λαϊκισμός. Πιθανώς δημιουργία πραγματικής εθνικής κρίσης

Στην πρώτη περίπτωση (Α), ο θεωρούμενος ως χαρισματικός ηγέτης αναδεικνύεται μετά από επίσημη πρόσκληση ολόκληρου σχεδόν του απειλούμενου από τον κίνδυνο πληθυσμού με εντολή να σώσει είτε το έθνος από εξωτερική απειλή, είτε το ίδιο το δημοκρατικό πολίτευμα. Η δράση τέτοιων ηγετών πραγματοποιείται σε θεσμικό κενό και το χάρισμα επιβεβαιώνεται μόνο μετά την παροχή «απόδειξης», δηλαδή την οριστική επίλυση της κρίσης. Στη δεύτερη περίπτωση (Β), δεν υπάρχει πραγματική καθολική κρίση, όπως την έχουμε ορίσει προηγουμένως και, ως εκ τούτου, ούτε πρόσκληση προς ηγέτη ο οποίος θεωρείται ότι κατέχει χαρισματικές ιδιότητες. Εδώ, αντίθετα, προηγείται η εμφάνιση του χαρισματικού ο οποίος, εκμεταλλευόμενος την ασθενή θεσμοποίηση ενός ήδη δημοκρατικού πολιτεύματος (Huntington, 1968, σ. 78-92), επικαλείται «κρίση θεσμών» και αναλαμβάνει με δική του πρωτοβουλία την επίλυσή της. Όπως είναι σαφές, πρόκειται για κρίση που δεν σχετίζεται με την εξωτερική μορφή του πολιτεύματος (αφού, τουλάχιστον τυπικά, αυτό *είναι* δημοκρατικό) αλλά με την *εσωτερική λειτουργία* του, η οποία παραμένει ατελής. Ο χαρισματικός ηγέτης καταγγέλλει την παραβίαση των δημοκρατικών θεσμών και την καταπάτηση της λαϊκής κυριαρχίας, και –κυρίως αυτό– προειδοποιεί για επικείμενη κατάλυση του πολιτεύματος.

Με αυτόν τον τρόπο, ο χαρισματικός δεν επινοεί μόνο την «κρίση»· αναπαριστώντας επιτυχώς ένα ατελές δημοκρατικό πολίτευμα ως ευρισκόμενο σε κατάσταση γενικευμένης πολιτικής κρίσης, επινοεί και το υποκείμενο της κρίσης, το οποίο δεν είναι πλέον το έθνος, αλλά μια ασαφής και μάλλον αυθαίρετα οριζόμενη κοινωνική κατηγορία, ο «δημοκρατικός λαός».[8] Ανύπαρκτος στην πραγματικότητα, ο «δημοκρατικός λαός» υφίσταται ως μυστηριακή κατηγορία στον κόσμο των συμβολικών αναπαραστάσεων που κατασκευάζουν, διαμέσου του Λόγου τους, ηγέτες με χαρισματικές ιδιότητες.[9] Τέτοιου είδους κατασκευές, ωστόσο, εμπεριέχουν και την αντίθεσή τους. Μη απευθυνόμενος σε ολόκληρο το έθνος, αλλά σε ένα τμήμα μόνο του λαού –το οποίο σταδιακά μετασχηματίζεται στη «δημοκρατική παράταξη»– ο χαρισματικός ηγέτης γίνεται υπαίτιος για τη δημιουργία βαθιάς διαιρετικής τομής στην κοινωνία. Είναι τέτοιες ακριβώς διαιρετικές τομές που, όπως θα δούμε αμέσως, οδήγησαν συχνά τη χώρα σε πραγματική πολιτική και πολιτειακή κρίση.

III

Τυπικότερο ίσως παράδειγμα εθνικής, συγκεκριμένης και άμεσης κρίσης η οποία επιλύθηκε διαμέσου χαρισματικής μεσολάβησης, παραμένει η καθοδηγούμενη από τον Μωϋσή έξοδος των Ισραηλιτών από την Αίγυπτο, το πέρασμα της ερήμου και η τελική εγκατάσταση στην Παλαιστίνη (McFarland, 1969, σ. 165). Σε μικρότερες από βιβλικές διαστάσεις, αλλά πάντως του ίδιου είδους, είναι και οι τρεις περιπτώσεις κρίσεων που αντλώ από το πλούσιο εμπειρικό υλικό της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας και στις οποίες πρόκειται να αναφερθώ ευθύς αμέσως. Αυτές οι κρίσεις είναι, πρώτον, το στρατιωτικό κίνημα του 1909 στο Γουδί, δεύτερον, ο Εθνι-

8. Πρόκειται για τον λαό ως «ενδιάθεση και αναπαράσταση», για να χρησιμοποιήσουμε τον γνωστό τίτλο του Schopenhauer (βλ. και Bourdieu, 1985, σ. 742).

9. Το φαινόμενο παρουσιάζεται συνήθως σε καταστάσεις *δημοψηφισματικής δημοκρατίας* (plebiscitary democracy) η οποία, όπως εξηγεί ο Weber (1978, σ. 268, 269), είναι «μια εκδοχή χαρισματικής εξουσίας, της οποίας η νομιμότητα μόνο *τυπικά* απορρέει από τη βούληση των κυβερνωμένων», αφού κύριο χαρακτηριστικό της είναι «η γεμάτη συναισθηματικό πάθος αφοσίωση και εμπιστοσύνη [του λαού] προς εκείνον τον ηγέτη που διαθέτει τη θεαματικότερη παρουσία, υπόσχεται τα περισσότερα, χρησιμοποιεί την αποτελεσματικότερη προπαγάνδα εναντίον των αντιπάλων του».

κός Διχασμός της διετίας 1915-1917 και, τρίτον, το τετραήμερο του Ιουλίου 1974 που ξεκίνησε με την τουρκική εισβολή στην Κύπρο και κατέληξε στην παλινόρθωση της δημοκρατίας στη χώρα. Σε κάθε μία από αυτές τις περιπτώσεις, η κρίση υπήρξε πραγματική και καθολική, πήρε δε τόσο μεγάλες διαστάσεις ώστε ευρύτατα τμήματα του πληθυσμού, είτε αυτόνομα είτε κατόπιν διαμεσολαβήσεως, αναγκάστηκαν να απευθύνουν πρόσκληση σε ηγέτες θεωρούμενους ως χαρισματικούς, με την οποία ρητά τους ανέθεταν το έργο επίλυσης της κρίσης. Οι ηγέτες αυτοί, οι οποίοι εμφανίστηκαν ως παράκλητοι ολόκληρου του έθνους και σωτήρες του, ήσαν στις δύο πρώτες περιπτώσεις ο Ελευθέριος Βενιζέλος, στη δε τρίτη περίπτωση ο Κωνσταντίνος Καραμανλής.

Ως προς το δεύτερο θεωρητικό υπόδειγμα χαρισματικής ανάδειξης και λειτουργίας, κλασική παραμένει η περίπτωση του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, ανιψιού του Μεγάλου Ναπολέοντα, ο οποίος ανήλθε στην εξουσία με την ψήφο του μεγαλύτερου τμήματος του γαλλικού λαού, δηλαδή των αγροτικών και των μικροαστικών στρωμάτων. Όπως εξηγεί ο ίδιος ο Καρλ Μαρξ, ο οποίος έγραφε παράλληλα με την εξέλιξη των γεγονότων, αυτά τα τμήματα του λαού, όπως ήσαν «ανίκανα να επιβάλουν το ταξικό τους συμφέρον από μόνα τους», ακολούθησαν τυφλά έναν χαρισματικό ηγέτη που κατόρθωσε να «εμφανίζεται ταυτόχρονα ως αφέντης τους, ως υπερκείμενη αρχή [και] ως απεριόριστη κυβερνητική εξουσία που να τους προστατεύει από άλλες τάξεις και να τους στέλνει από ψηλά τη βροχή και τη λιακάδα» (Marx, 1963, σ. 124). Σύντομα όμως μετά την εκλογική του νίκη, το 1852, ο Λουδοβίκος κατάργησε με πραξικόπημα τη δημοκρατία και εγκαινίασε τη Δεύτερη Αυτοκρατορία. Από την ελληνική εμπειρία του προηγούμενου αιώνα, πρόκειται να αναφερθώ, πρώτον, στο κίνημα των δημοκρατικών αξιωματικών του 1935, δεύτερον, στον «ανένδοτο αγώνα για τη δημοκρατία» στη δεκαετία του 1960 και, τρίτον, στη μετεωρική άνοδο και την κατάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ. Σε καμία από αυτές τις περιπτώσεις δεν υπήρχε πραγματική κρίση, με την έννοια ότι ούτε η ασφάλεια της χώρας ούτε η δημοκρατική μορφή του πολιτεύματος κινδύνευαν. Εντούτοις, και οι τρεις περιπτώσεις ανέκυψαν από πρωτοβουλίες χαρισματικών ηγετών οι οποίοι, επικαλούμενοι «κρίση δημοκρατίας», ανέλαβαν την ηγεσία του «δημοκρατικού λαού» (στην πρώτη περίπτωση, του «δημοκρατικού» μέρους του στρατού), με σκοπό να «σώσουν» τη δημοκρατία. Οι ηγέ-

τες αυτοί εμφανίστηκαν ως αντίκλητοι του λαού με διακηρυγμένο στόχο τη σωτηρία της δημοκρατίας. Κατέληξαν όμως να γίνουν (συν)υπαίτιοι πραγματικών εθνικών κρίσεων ή, στην καλύτερη περίπτωση, φορείς έντονου λαϊκισμού. Με βάση τη χρονολογική σειρά των γεγονότων, οι ηγέτες αυτοί ήσαν οι Ελευθέριος Βενιζέλος, Γεώργιος Παπανδρέου και Ανδρέας Παπανδρέου.

3. Ο ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΟΣ ΗΓΕΤΗΣ ΩΣ ΠΑΡΑΚΛΗΤΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΣΩΤΗΡΑΣ

α. Στρατιωτικό κίνημα 1909

Στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, πολύ μελάνι έχει χυθεί σχετικά με το εάν το στρατιωτικό κίνημα του 1909 αντιπροσώπευε την ελληνική εκδοχή αστικής επανάστασης.[10] Ανεξάρτητα όμως από την κοινωνιολογική ερμηνεία του ζητήματος, γεγονός παραμένει ότι το κίνημα στο Γουδί επιδίωξε να προσφέρει διέξοδο σε μία παρατεταμένη περίοδο πραγματικής κρίσης της ελληνικής κοινωνίας, σημαδεμένης από αυτό που ο Μουζέλης (1986, σ. 3, 209-210) έχει ονομάσει «ολιγαρχικό κοινοβουλευτισμό». Κομβικό σημείο της μακρόσυρτης κρίσης ήταν, χωρίς αμφιβολία, η ήττα στον πόλεμο του 1897, μετά την οποία γενικεύτηκε η αίσθηση «ανικανότητας και ασφυκτικού αδιεξόδου που προξενούσε η στρατιωτική αδυναμία και η διοικητική παράλυση της χώρας» (Δερτιλής, 1985, σ. 181· Γιανουλόπουλος, 1999). Στη δεκαετία που ακολούθησε εκείνη την ήττα, καθώς μάλιστα είχαν αρχίσει να παρατηρούνται επαναστατικές τάσεις στην ύπαιθρο (Βεργόπουλος, 1975), ορισμένες ηγετικές ομάδες, ανάμεσα στις οποίες και ο στρατός, άρχισαν να αναπτύσσουν έντονο προβληματισμό για την πορεία του έθνους και να επιζητούν εσωτερικές μεταρρυθμίσεις με σκοπό την ανακαίνιση του δημόσιου βίου. Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, ορισμένοι νεαροί αξιωματικοί αποφάσισαν τη δημιουργία του Στρατιωτικού Συνδέσμου, δίχως βέβαια να μπορούν να προβλέψουν ότι «ο αγώνας τους θα γινόταν σύντομα ο αγώνας ολόκληρου του έθνους» (Βερέμης, 2000α, σ. 83)

10. Για το 1909 ως αστική επανάσταση, περισσότερο χαρακτηριστικές είναι οι απόψεις των Βεντήρη (1970), Βουρνά (1957) και, σε πιο επεξεργασμένη μορφή, Mavrogordatos (1983α). Ανάμεσα στους υποστηρικτές της αντίθετης άποψης, ξεχωρίζουν οι μελέτες των Δερτιλή (1985), Βερέμη (1977) και Δαφνή (1961).

Το κυρίως ζητούμενο του κινήματος των αξιωματικών ήταν η απαλλαγή από το παλαιό ολιγαρχικό καθεστώς και, αν όχι η αστική επανάσταση, τουλάχιστο η ριζική ανακαίνιση της πολιτικής με την εφαρμογή ενός –έστω, όχι ιδιαίτερα συγκεκριμένου– μεταρρυθμιστικού προγράμματος.[11] Αμέσως μετά την εκδήλωση του κινήματος, μεγάλα τμήματα πληθυσμού συντάχθηκαν με τους κινηματίες αξιωματικούς. Το Γουδί, γράφει ο Βεντήρης (1970, τόμ. 1, σ. 43-44), «[δ]εν ήτο συνήθης στρατιωτική συνωμοσία. Ήρχετο εκ των κάτω. Συνωδεύετο από την βοήν του πλήθους». Πρέπει, συνεπώς, να δούμε το Γουδί ως την *εθνική* συμμαχία δυσαρεστημένων στρατιωτικών και δυναμικά ανερχόμενων κοινωνικών στρωμάτων που «ηνώθησαν διά να ζητήσουν εντόνως την κατάλυσιν της κληρονομικής ολιγαρχίας, την οποίαν ωνόμαζαν "παλαιοκομματισμόν"» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 1, σ. 46) και την οποία θεωρούσαν απολύτως υπεύθυνη για τα δεινά της χώρας. Όπως συνοψίζει ο Μοσκώφ (1972, σ. 273), το Γουδί ήταν «επακόλουθο μιας μαζικοποίησης της αίσθησης του αδιεξόδου μετά την ταπείνωση του 1897».

Ωστόσο, το κίνημα κινδύνευσε να αποτύχει επειδή στερείτο ικανής πολιτικής ηγεσίας. Ο αρχηγός του Συνδέσμου Νικόλαος Ζορμπάς διέθετε μεν «πολλήν στρατιωτικήν επιστήμην, σύνεσιν, διαλλακτικότητα, όχι όμως πρωτοβουλίαν και θάρρος πολιτικόν» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 1, σ. 50). Προς το τέλος του 1909, το κίνημα είχε ήδη περιέλθει σε κατάσταση αδιεξόδου. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει το αδιέξοδο ο ποιητής Κωστής Παλαμάς: «[Ο]ι επαναστάται διετέλουν ως εν απορία, ακέφαλοι [...] Το κίνημα ηπείλει αποτυχία. Η σύγχυσις προέβαλλεν επισκοτίζουσα. Εζητείτο ανήρ. Βωμός είχεν ανιδρυθή εις ένα άγνωστον θεόν».[12] Η κρίση ήταν τώρα διπλή: από τη μια μεριά, υπήρχε η γενική κρίση πολιτικής, η οποία είχε δώσει την αφορμή για τη σύσταση του Στρατιωτικού Συνδέσμου και, από την άλλη μεριά, υπήρχε η ειδικότερη και πλέον άμεση κρίση του επαναστατικού στρατιωτικού κινήματος που κινδύνευε με πλήρη αποτυχία. Κάτω από ε-

11. Πρβλ. «Η ιδεολογία των αξιωματικών ήταν συγκεχυμένη και οι στόχοι τους μυωπικοί» (Δερτιλής, 1985, σ. 169). Το πρόγραμμα του Στρατιωτικού Συνδέσμου παρατίθεται *στο ίδιο*, σ. 186-188.

12. Κωστής Παλαμάς, «Η αποκάλυψις του Βενιζέλου», *Εμπρός*, 8 Μαρτίου 1920. Ο Παλαμάς, θαυμαστής του Βενιζέλου, έχει επίσης γράψει σειρά ποιημάτων για τον Βενιζέλο, ένα ανθολόγιο των οποίων περιέχεται στο Μπουμπουλίδης (1991).

κείνες τις συνθήκες, ο Σύνδεσμος αποφάσισε να αποστείλει πρόσκληση στον Βενιζέλο, καλώντας τον να αναλάβει την ηγεσία του στρατιωτικού κινήματος.

Ο Βενιζέλος είχε ήδη αποκτήσει εκείνη την εποχή φήμη ηγέτη με χαρισματικές ιδιότητες, κυρίως εξαιτίας της αντίδρασής του στην τοποθέτηση του πρίγκιπα Γεωργίου ως Ύπατου Αρμοστή Κρήτης:

> «Η λαϊκή φαντασία τον υπέθετε θαυματουργόν. Ηδύνατο τα πάντα. Προ ολίγων ετών εξηνάγκαζεν ένα πανίσχυρον ηγεμόνα, υιόν του βασιλέως των Ελλήνων και πρωτεξάδελφον του τσάρου της Ρωσίας, να φύγη μεσάνυκτα εξ ερήμου παραλίας της Χαλέπας [...] Ο Βενιζέλος ήτο ανώτερος της λαϊκής ελπίδος» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 1, σ. 53).

Αυτός ήταν κι ο λόγος που οδήγησε τους αξιωματικούς του Στρατιωτικού Συνδέσμου, όταν ακριβώς το κίνημά τους φαινόταν καταδικασμένο να αποτύχει, στην απόφαση να προσφέρουν στον Βενιζέλο την ηγεσία του. Η πρόσκληση προς τον Βενιζέλο, γράφει ο Δερτιλής (1985, σ. 187-188), ήταν «πράξη απελπισίας. Μπροστά στο συνταγματικό αδιέξοδο, στην διοικητική και κυβερνητική αποτυχία και ιδίως στην ίδια την αδυναμία τους να οραματιστούν ένα μέλλον για τη χώρα, οι αξιωματικοί αναζήτησαν τον από μηχανής Θεό».[13]

Αποδεχόμενος την πρόσκληση, ως «εντολοδόχος [πλέον] της στρατολαϊκής εξεγέρσεως του 1909» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 1, σ. 78), ο Βενιζέλος έφτασε στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1909, αναλαμβάνοντας να εφαρμόσει το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Πρώτη επιτυχία του Βενιζέλου ήταν η σύγκληση, το 1910, Αναθεωρητικής Βουλής. Με αυτόν τον τρόπο αποκαταστάθηκε στη χώρα η δημοκρατική νομιμότητα και εγκαινιάστηκε μια νέα περίοδος κοινοβουλευτισμού. Το εκλογικό αποτέλεσμα της ίδιας χρονιάς, εκτός του ότι έφερε τον Βενιζέλο στην εξουσία με μεγάλη μάλιστα κοινοβουλευτική πλειοψηφία, οδήγησε σε άμεσο πολιτικό απεγκλωβισμό από το παλαιό καθεστώς, κυρίως με την εντυπωσιακή ανανέωση του πολιτικού προσωπικού και την κυκλοφορία νέων ριζοσπαστικών ιδεών. Σημείωνε ο Θεοτοκάς πολλά χρόνια αργότερα:

13. Το ιστορικό της πρόσκλησης του Βενιζέλου στην Ελλάδα περιγράφεται στο Σβολόπουλος (1977).

«Μόλις βρέθηκε [ο Βενιζέλος] στην αρχή, στα 1910, όλα άλλαξαν χαρακτήρα, δηλαδή έλαβαν το σωστό τους χαρακτήρα: το Κράτος έγινε Κράτος, ο Στρατός έγινε Στρατός, η Ελλάδα βγήκε από την ψυχική της νάρκη και από την υποανάπτυξη κι έγινε έθνος σύγχρονο, ζωντανό, με θέληση και πρωτοβουλία [...] Σ' όλες τις περιοχές της εθνικής ζωής αισθανότανε κανείς μια δυνατή πνοή που πάλευε ορμητικά με τα αντίθετα ρεύματα» (Θεοτοκάς, 1996 [1966], τόμ. 2, σ. 1211).

Η έλευση του Βενιζέλου στην Ελλάδα δεν βοήθησε όμως μόνο την επίλυση της χρόνιας πολιτικής κρίσης. Αποδείχτηκε εξίσου σημαντική για να απαλλάξει τη χώρα από την ντροπή της ήττας του '97. Εν μέρει λόγω έλλειψης πολεμικής ετοιμότητας και εν μέρει λόγω της ατολμίας που γεννά η ηττοπάθεια, η Ελλάδα είχε παραμείνει εκτός των αποφασιστικών συνεννοήσεων εκείνης της εποχής ανάμεσα στις κυβερνήσεις των χωρών της βαλκανικής χερσονήσου για κοινή δράση εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο πόλεμος στα Βαλκάνια φαινόταν ωστόσο αναπόφευκτος, πράγμα που καθιστούσε την ελληνική συμμετοχή μέγα εθνικό ζήτημα. Σε εκείνη τη συγκυρία, ήταν ο Βενιζέλος που, σε αντίθεση με τις παλινωδίες του παλατιού, «[π]αρώρμα προς δράσιν... Μόνον δι' αυτής θα κατελάμβανεν ο Ελληνισμός όσα η ζωτικότης του θα κατέκτα» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 1, σ. 101). Η απόφαση, λοιπόν, του Βενιζέλου να εξωθήσει την Ελλάδα στους Βαλκανικούς Πολέμους αποτελεί συνέχεια του κινήματος του Γουδί, αφού η εδαφική επέκταση της χώρας μετά τις στρατιωτικές νίκες συμπλήρωσε την πολιτική νίκη επί του παλαιοκομματισμού.

β. Εθνικός Διχασμός

Ο διχασμός της περιόδου 1915-1917 ήταν αποτέλεσμα της βαθιάς εσωτερικής κρίσης που προκάλεσαν, αφενός η κατ' ουσίαν κατάλυση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος από τον βασιλιά και, αφετέρου, η επαπειλούμενη εθνική ακεραιότητα της χώρας. Την αφορμή έδωσε η διαφωνία ανάμεσα στον νόμιμα εκλεγμένο πρωθυπουργό και τον μονάρχη σχετικά με τη στάση της χώρας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο πρωθυπουργός Βενιζέλος, με την πίστη ότι «η Ελλάς τίθεται και πάλιν ενώπιον μιας των κρισιμωτάτων περιστάσεων της Εθνικής αυτής Ιστορίας [...] [με την προσδοκία ανταλλαγμάτων], τα οποία πραγματοποιούμενα θα δημιουργήσουν

μίαν Ελλάδα μεγάλην και ισχυράν»,[14] υποστήριζε τη συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο υπέρ της Αντάντ. Αποδεχόμενος την ιστορική πρόκληση που παρουσιάστηκε με τον πόλεμο, ο Βενιζέλος επιδίωκε την κατοχύρωση των πρόσφατα κερδισμένων εδαφών και τη συνέχιση της «εθνικής ολοκλήρωσης» με την ενσωμάτωση στη χώρα αλύτρωτων ακόμη ελληνικών πληθυσμών.[15] Αντίθετα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, πεπεισμένος για την τελική επικράτηση της Γερμανίας, υποστήριξε πολιτική αυστηρής ουδετερότητας. Η βασιλική επιμονή εξανάγκασε μεν δύο φορές τον Βενιζέλο σε παραίτηση (Φεβρουάριος και Σεπτέμβριος 1915), έδωσε όμως την ευκαιρία στον βουλγαρικό στρατό να καταλάβει ολόκληρη σχεδόν την ανατολική Μακεδονία και να επιδοθεί σε συστηματικό διωγμό του ελληνικού στοιχείου της περιοχής. «Η πολιτική αντίθεσις», υποσημείωνε ο Γεώργιος Παπανδρέου (1941, σ. 83-84, αναφέρεται στο Μαυρογορδάτος, 1982, σ. 43), δεν οφειλόταν πλέον σε απλή προσωπική διαφορά, αλλά σε «διαφορά αντιλήψεων θεμελιώδη [έχουσα σχέσιν με] την φύσιν του Πολιτεύματος και την τύχην της Φυλής».

Το 1916, η κρίση ήταν ήδη καθολική. Ο Βενιζέλος βρισκόταν επισήμως εκτός πολιτικής και ο βασιλιάς απειλούσε με τις ενέργειές του να ακυρώσει τα πολιτικά κέρδη του Γουδί και να ανατρέψει το φιλελεύθερο βενιζελικό οικοδόμημα.[16] Και ενώ η χώρα είχε ουσιαστικά περιπέσει σε καθεστώς βασιλικής ολιγαρχίας, ο βουλγαρικός στρατός απειλούσε να αποσπάσει από την Ελλάδα τα πρόσφατα εδαφικά κέρδη της από τις νίκες στους Βαλκανικούς Πολέμους. Έγραφε με πικρία ο Βεντήρης (1970, τόμ. 2, σ. 110): «Η πολιτεία παρεδόθη εις τα μάλλον εφθαρμένα υπολείμματα του παλαιοκομματισμού. Το έθνος κατήντησε περίγελως και σκύβαλον των Βουλγάρων».

Σε ένα τέτοιο περιβάλλον άμεσα επερχόμενης εθνικής καταστροφής, πλήθη ανθρώπων άρχισαν να απευθύνουν εκκλήσεις

14. Υπόμνημα Βενιζέλου προς Βασιλέα Κωνσταντίνο, 11 Ιανουαρίου 1915, παρατίθεται στο Βεντήρης (1970, τόμ. 1, σ. 371-375). «Απέναντι δε των κινδύνων, εις ους θα εκτεθώμεν μετέχοντες του πολέμου, υπάρχει η προσδοκία [...] του να σώσωμεν το μέγα μέρος του εν Τουρκία Ελληνισμού και να δημιουργήσωμεν μίαν μεγάλην και ισχυράν Ελλάδα», *στο ίδιο*, 374.

15. Βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Διχασμού ως ύψιστης «κρίσης εθνικής ολοκλήρωσης» στο Μαυρογορδάτος, 1982, σ. 39-53.

16. Πρβλ. «Με δήθεν αιτία την εσφαλμένην άλλωστε εξωτερικήν του πολιτικήν, ο Βασιλεύς ανέτρεπε καθεστώς υπάρχον επί πεντηκονταετίαν και εδραιωθέν προσφάτως, διά της επαναστάσεως του 1909» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 2, σ. 65).

προς τον Βενιζέλο για επιστροφή του στην πολιτική με μοναδικό σκοπό τη σωτηρία της χώρας. «Από τον Μάρτιον του 1916, και ιδίως μετά το Ρούπελ, ο Βενιζέλος εδέχετο παρακλήσεις και υφίστατο πιέσεις διά να τεθή επί κεφαλής μιας επαναστάσεως. Φίλοι του εκ των μάλλον συντηρητικών, μεγάλοι εφοπλισταί, τραπεζίται, άνθρωποι των λαϊκών τάξεων, τον εξώρκιζαν να μη υπομείνη περαιτέρω την εσωτερικήν τυραννίαν, συνδυασμένην μάλιστα προς την βεβαίαν δούλωσιν του έθνους» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 2, σ. 159, επίσης Mavrogordatos, 1983α, σ. 58). Λίγο αργότερα, καθώς ο βουλγαρικός στρατός βρισκόταν πλέον έξω από την Καβάλα,

> «επιτροπή λαϊκών σωματείων παρουσιάσθη ενώπιον του Βενιζέλου με δάκρυα εις τους οφθαλμούς: "Εάν δεν τεθήτε επί κεφαλής του αγώνος, η Μακεδονία εχάθη", του είπεν ο αντιπρόσωπος των επαγγελματιών...» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 2, σ. 160).

Τόσο διάχυτη ήταν η αίσθηση της εθνικής κρίσης και τόσο έντονη η ανάγκη παρουσίας του χαρισματικού Βενιζέλου, ώστε παντού στη χώρα «[σ]υλλαλητήρια συνεκροτούντο, ψηφίσματα εστέλλοντο, ικεσίαι απηυθύνοντο» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 2, σ. 213). Κοινή απαίτηση όλων των εκκλήσεων ήταν η σωτηρία του έθνους, του ενιαίου δηλαδή συνόλου «που αγκαλιάζει Παλαιά Ελλάδα, Νέες Χώρες και αλύτρωτους» (Μαυρογορδάτος, 1982, σ. 43-44).

Εντέλει, τον Αύγουστο του 1916, ξέσπασε στη Θεσσαλονίκη η εξέγερση της «Εθνικής Άμυνας», ενός στρατιωτικού κυρίως κινήματος, υποστηριζόμενου από τους απειλούμενους ελληνικούς πληθυσμούς των Νέων Χωρών. Η αρχική απήχηση του κινήματος ήταν όμως εξαιρετικά περιορισμένη αφού, «καθώς συνέβη με το Γουδί, η δίδυμος αυτού επανάστασις της Θεσσαλονίκης δεν είχε πολιτικήν διεύθυνσιν» (Βεντήρης, 1970, τόμ. 2, σ. 212· Γρηγοριάδης, 1960). Θα είχε δε ίσως παραμείνει η Εθνική Άμυνα μικρή υποσημείωση της ιστορίας, εάν ο Βενιζέλος δεν αναλάμβανε την ηγεσία της, επικεφαλής τώρα της Προσωρινής Κυβέρνησης με έδρα τη Θεσσαλονίκη και σκοπό «όπως διά πάσης θυσίας και δι' ων μέσων ήθελεν αύτη αποφασίση, επιδιώξη την σωτηρίαν του Έθνους παρά το πλευρόν των Συμμάχων Δυνάμεων».[17]

Τα γεγονότα που ακολούθησαν τον Εθνικό Διχασμό είναι γνω-

17. Ψήφισμα συγκρότησης Προσωρινής Κυβέρνησης, Χανιά Κρήτης, 3 Σεπτεμβρίου 1916. Αναφέρεται στο Μαυρογορδάτος, 1982, σ. 87.

στά. Το κράτος της Θεσσαλονίκης εισήλθε στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ και εναντίον των δυνάμεων του Άξονα. Στη συνέχεια, η επέμβαση των συμμαχικών στρατευμάτων οδήγησε στην εκθρόνιση του βασιλιά Κωνσταντίνου και στην επανένωση της χώρας υπό τον Βενιζέλο. Ο κοινοβουλευτισμός τυπικά επανήλθε με τη σύγκληση της Βουλής που είχε προκύψει από τις εκλογές του 1915 («Βουλή των Λαζάρων») και, όταν ο πόλεμος τελείωσε, η χώρα βρέθηκε στην πλευρά των νικητών. Αυτό που απέμενε ήταν η έμπρακτη απόδειξη από τη μεριά του Βενιζέλου των χαρισματικών ιδιοτήτων που συνόδευαν την ηγεσία του. Η απόδειξη δόθηκε με τη Συνθήκη των Σεβρών (1920), με την οποία –έστω προσωρινά– δημιουργήθηκε η Μεγάλη Ελλάδα των «δύο ηπείρων και πέντε θαλασσών».

γ. Μεταπολίτευση

Το πρωί της 20ής Ιουλίου 1974, τουρκικές στρατιωτικές δυνάμεις αποβιβάστηκαν στην Κύπρο και άρχισαν να καταλαμβάνουν τμήματα του νησιού. Σχεδόν αμέσως, το δικτατορικό καθεστώς της Αθήνας κατέρρευσε. Η κήρυξη γενικής επιστράτευσης για αντιμετώπιση της πολεμικής απειλής κατέληξε σε φιάσκο, επιβεβαιώνοντας τον φόβο ότι ο στρατός ήταν απροετοίμαστος για πόλεμο. Ακόμη χειρότερη ήταν η διάλυση στην κορυφή της πολιτικής ηγεσίας. Μάταια αναζητούσε ο αμερικανός υφυπουργός Εξωτερικών Σίσκο, ο οποίος κατέφθασε επειγόντως στην Αθήνα, τους αρμοδίους για να συνεννοηθεί, αφού «ο, ας τον ονομάσωμε "πρωθυπουργόν", Ανδρουτσόπουλος και ο, ας τον ονομάσωμε "υπουργόν Εξωτερικών", Κυπραίος είχαν εξαφανιστεί» (διήγηση Αβέρωφ στο Ψυχάρης, 1975, σ. 186-187). Επρόκειτο για κλασικότατο παράδειγμα γενικευμένης εθνικής κρίσης, όπως αυτά που βρίσκει κανείς σε εισαγωγικά εγχειρίδια πολιτικής επιστήμης. Το μόνο που απέμενε πλέον να γίνει, όπως σημείωνε ο Θ. Κουλουμπής σε επιστολή του της 22ας Ιουλίου προς τον Καραμανλή, ήταν η «περισυλλογή των ναυαγών» (Καραμανλής, 1995, τόμ. 7, σ. 347). Αυτό ακριβώς είχαν στον νου τους και οι στρατηγοί όταν, εκείνη τη στιγμή της πολιτικής και στρατιωτικής κρίσης, αποφάσισαν να παραδώσουν την εξουσία στους πολιτικούς.

Για να αντιμετωπισθεί η κρίση, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας συγκάλεσε στις 23 Ιουλίου σε σύσκεψη τους διαθέσιμους στρατιωτικούς και πολιτικούς αρχηγούς. Τον τόνο της κρισιμότητας της

κατάστασης έδωσε ο πρώην πρωθυπουργός Αθανασιάδης-Νόβας, ο οποίος μίλησε «με παλλόμενη φωνή και με δάκρυα στα μάτια και είπε ότι "κύριοι, η πατρίς χάνεται, καταποντιζόμεθα, δεν γνωρίζομεν τι θα συμβή αύριο, είναι ανάγκη να δώσωμε Κυβέρνηση στον τόπο, δεν έχει σημασία τίποτε αυτή τη στιγμή, το απαραίτητο είναι να δώσωμε Κυβέρνηση" – έλεγε και σχεδόν έκλαιγε» (Καραμανλής, 1995, τόμ. 7, σ. 225). Ποιος όμως πολιτικός αρχηγός θα ήταν ικανός να τεθεί επικεφαλής κυβέρνησης ικανής να επιλύσει την καθολική κρίση και να οδηγήσει τη χώρα έξω από αυτή; Η λύση βρέθηκε όταν ο Αβέρωφ πρότεινε την ανάθεση αυτού του καθήκοντος στον εξόριστο Καραμανλή: «Γιατί; Δεν υπήρχε γιατί! Διότι, είπα, ο Καραμανλής εξακολουθεί να είναι θρύλος» (διήγηση Αβέρωφ στο Ψυχάρης, 1975, σ. 188). Έτσι, λοιπόν, όπως είχε συμβεί δύο φορές στο παρελθόν με τον Βενιζέλο, ήταν τώρα η σειρά του Καραμανλή να προσκληθεί στην εξουσία με σκοπό να αντιμετωπίσει τη διπλή κρίση που αποτελούσαν, αφενός η πολεμική απειλή κατά του έθνους και, αφετέρου, η κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος και οι δυσκολίες μετάβασης σε νέο δημοκρατικό πολίτευμα.

Εκείνη δεν ήταν, βέβαια, η πρώτη φορά από τότε που εγκατέλειψε την Ελλάδα, το 1963, που ο Καραμανλής δεχόταν εκκλήσεις για επιστροφή στην πολιτική. Στην αρχή από ομοϊδεάτες και οπαδούς του, όσο η κατάσταση χειροτέρευε και από πρώην αντιπάλους του, στη διάρκεια δε της δικτατορίας από ολόκληρο σχεδόν τον πολιτικό κόσμο, ο αυτοεξόριστος του Παρισιού έγινε ο παράκλητος του ελληνικού λαού για να σώσει τη χώρα και τη δημοκρατία. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν είναι χαρακτηριστικά:

> «Σας περιμένουμε να γυρίσετε γρήγορα. Και να γυρίσετε "μετά Βαίων και κλάδων" [...] Και να συνεχίσετε το γόνιμο και δημιουργικό έργο σας. Για το καλό μας. Και για το καλό της Ελλάδας» (επιστολή Κ. Μουσούρη προς Καραμανλή, 11 Φεβρουαρίου 1964· Καραμανλής, 1994, τόμ. 6, σ. 284).
> «Είτε το θέλεις είτε όχι, αντιπροσωπεύεις την μοναδική δυνατότητα να ξεκολλήση η Ελλάς από το τέλμα [...] Η πατρίδα σε αναζητεί. [...] Η θέσις σου είναι κοντά μας, κοντά εις το έθνος που ταλαιπωρείται [...] και αγωνιά με την βέβαιη προοπτική μεγάλων κινδύνων» (επιστολή Σ. Κωνσταντόπουλου προς Καραμανλή, 26 Ιουλίου 1966· Καραμανλής, 1994, τόμ. 6, σ. 234).
> «Όσο τα αδιέξοδα στην πολιτική ζωή του τόπου μας γίνονται

δραματικώτερα [...], τόσο πιο έντονη γίνεται η συνείδησις της μεγίστης πλειοψηφίας του λαού μας ότι σεις είστε par excellence το εθνικόν κεφάλαιον. Και η μόνη λύσις» (επιστολή Α. Πεπελάση προς Καραμανλή, 5 Νοεμβρίου 1973· Καραμανλής, 1995, τόμ. 7, σ. 332).

Αντίθετα, όμως, με τις προηγούμενες φορές που ο Καραμανλής είχε αποποιηθεί τις εκκλήσεις για επιστροφή του, τώρα, όταν η κρίση ήταν πια απόλυτη, ήταν αδύνατον να αρνηθεί. Ωστόσο, επαληθεύοντας για μια ακόμη φορά την κλασική θεωρία περί χαρίσματος (Gerth - Mills, 1971, σ. 246), ο Καραμανλής αποδέχτηκε την αποστολή που του ανετίθετο μόνον αφού πρώτα έθεσε τους δικούς του όρους:

«Εκτιμών την κρισιμότητα των περιστάσεων και με την συνείδησιν ότι εκπληρώ χρέος εθνικόν, απεδέχθην την πρότασιν [...] Πριν αποδεχθώ έθεσα δύο όρους: Πρώτον, ότι αι Ένοπλοι Δυνάμεις θα επανέλθουν εις τα έργα των και δεν θα έχουν ουδεμίαν ανάμιξιν εις την πολιτικήν της Κυβερνήσεώς μου και, δεύτερον, ότι αι πολιτικαί δυνάμεις της χώρας θα συμπαρασταθούν εις την προσπάθειάν μου. Γενομένων αποδεκτών των δύο αυτών όρων εδέχθην την εντολήν και ωρκίσθην, ως γνωστόν, την 5ην πρωϊνήν της 24ης Ιουλίου» (δήλωση Κ. Καραμανλή προς τον Τύπο, 29 Ιουλίου 1974, αναφέρεται στο Καραμανλής, 1996, τόμ. 8, σ. 41).

Όταν ο Καραμανλής έφτασε στην Αθήνα στις 24 Ιουλίου 1974, εκατοντάδες χιλιάδες λαού βγήκαν στους δρόμους για να τον υποδεχτούν ως σωτήρα του έθνους. Ο ηγέτης έπρεπε τώρα να αποδείξει εμπράκτως το χάρισμα που θεωρείτο ότι κατέχει.

Την επαύριο της μεταπολίτευσης, ξεκίνησαν στη Γενεύη οι τριμερείς διαπραγματεύσεις για διευθέτηση του Κυπριακού, όμως ο Αττίλας ΙΙ οδήγησε τον Καραμανλή στην απόφαση να αποσύρει τη χώρα από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ. Μέχρι τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, ο Καραμανλής είχε προλάβει να πραγματοποιήσει ελεύθερες εκλογές και να επιλύσει το πολιτειακό με τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Σύμφωνα με δύο έγκυρους μελετητές του φαινομένου του εκδημοκρατισμού (Linz - Stepan, 1996, σ. 130), μέσα σε μόλις 142 ημέρες, δηλαδή μέχρι τις 9 Δεκεμβρίου 1974, η μετάβαση στη δημοκρατία είχε πλέον ολοκληρωθεί, και αυτή ήταν η ταχύτερη

από κάθε άλλη περίπτωση μετάβασης ανάμεσα στις χώρες του λεγόμενου «τρίτου κύματος» (Huntington, 1991). Έχοντας με αυτόν τον τρόπο αποδείξει εκ νέου το χάρισμά του, ο Καραμανλής ήταν τώρα σε θέση να απαιτεί τη συνεχιζόμενη πίστη και αφοσίωση των οπαδών για την ολοκλήρωση της αποστολής που είχε αναλάβει.[18]

4. Ο ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΟΣ ΗΓΕΤΗΣ ΩΣ ΑΝΤΙΚΛΗΤΟΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΚΑΙ ΥΠΑΙΤΙΟΣ ΚΡΙΣΗΣ

α. Στρατιωτικό κίνημα 1935

Η τετραετία 1928-1932 ήταν η τελευταία του Βενιζέλου στην εξουσία. Οι εσωτερικές έριδες που είχαν ήδη αναφανεί στο στρατόπεδο των Φιλελευθέρων πριν από το τέλος της τετραετίας, εντάθηκαν ακόμη περισσότερο μετά την εκλογική αποτυχία του Μαρτίου 1933. Λίγο αργότερα, τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, μέσα σε έντονα πολωτικό κλίμα, πραγματοποιήθηκε η οργανωμένη απόπειρα δολοφονίας εναντίον του Βενιζέλου και της συζύγου του. Η γνώμη των ιστορικών συγκλίνει στο ότι αυτά τα γεγονότα προκάλεσαν στον Βενιζέλο –ο οποίος πλέον βρισκόταν στο τέλος του βιολογικού του κύκλου– αισθήματα ανησυχίας και ανασφάλειας, καθώς και διάθεση αντεκδίκησης. «Η ανησυχία του Βενιζέλου ήτο η ανησυχία της δυούσης μεγαλοφυίας», σημειώνει χαρακτηριστικά ο Δαφνής (1997, τόμ. 2, σ. 278).

Ασφαλώς, η τετραετία 1928-1932 σε τίποτε δεν θύμιζε τις προηγούμενες περιόδους του βενιζελισμού. Αντί για ιδεολογικούς αγώνες, νικηφόρους πολέμους και εθνικά επικερδείς διεθνείς συνθήκες, ο Βενιζέλος βρέθηκε υποχρεωμένος να ασχολείται με την αντιμετώπιση πιεστικών κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων. Καθώς λοιπόν, σε εκείνες τις συνθήκες, το χάρισμα του Βενιζέλου φαινόταν να εξαντλείται, δεν μοιάζει καθόλου υπερβολικός ο ισχυρισμός ότι

> «η αναβίωση της πόλωσης σχετικά με το καθεστωτικό ζήτημα [...] φάνηκε να προσφέρει [στον Βενιζέλο] τη *μοναδική* διέξοδο

18. Πρβλ. προεκλογική ομιλία του 1974 στην Αθήνα: «Με φέρατε εδώ στις 24 Ιουλίου για να σώσω τον τόπο που εκινδύνευε. Αλλά αν δεν πρόκειται να μου δώσετε τη μεγάλη πλειοψηφία που μου χρειάζεται για να ολοκληρώσω την αποστολή μου, τότε γιατί με φέρατε;» (Καραμανλής, 1996, τόμ. 8, σ. 218).

από τη δύσκολη θέση στην οποία είχε βρεθεί [...] Εντέλει, [...] η *φυγή προς το παρελθόν*, καθώς και η απόπειρα επαναβίωσης της *αρχικής χαρισματικής αποστολής* επρόκειτο να οδηγήσουν στο πραξικόπημα του Μαρτίου 1935, το οποίο, από πολλές απόψεις, επιδίωξε να επαναλάβει τις ηρωικές ημέρες του 1916...» (Mavrogordatos, 1983α, σ. 333, οι εμφάσεις στο πρωτότυπο).

Επισήμως, σκοπός του πραξικοπήματος ήταν η υπεράσπιση του πολιτεύματος της αβασίλευτης δημοκρατίας. Ήδη το καλοκαίρι του 1934, ο Βενιζέλος είχε προσκαλέσει στην Κρήτη φίλους του εν ενεργεία αξιωματικούς από τους οποίους, αφού τους εξέθεσε τον κίνδυνο παλινόρθωσης της μοναρχίας, ζήτησε «να ενεργήσουν σύμφωνα με το παράδειγμα των αξιωματικών του 1909» (Βερέμης, 2000α, σ. 198). Ωστόσο, η επαπειλούμενη πολιτειακή κρίση ήταν επινόηση του Βενιζέλου: «Η ηγεσία της Επαναστάσεως [...] εστερείτο ιδεολογικού αντικρύσματος. Είχεν ιδεολογικόν προπέτασμα. Τον κίνδυνον της Δημοκρατίας» (Δαφνής, 1997, τόμ. 2, σ. 277). Στην πραγματικότητα, το πολίτευμα δεν κινδύνευε, αφού μάλιστα, τον Οκτώβριο του 1932, ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος Παναγής Τσαλδάρης είχε δημοσίως αναγνωρίσει την αβασίλευτη δημοκρατία. Αλλά και όταν οι Λαϊκοί ήρθαν στην εξουσία, αυτοί μεν «εστερούντο δυνάμεως διά να επιχειρήσουν βιαίαν πολιτικήν μεταβολήν», η δε κοινή γνώμη καθόλου «δεν είχε πεισθή ότι εχρειάζετο Επανάστασις διά να ανατραπή η κυβέρνησις Τσαλδάρη» (Δαφνής, 1997, τόμ. 2, σ. 278, 300).

Αντίθετα, λοιπόν, από τις επίσημες αιτιάσεις του χαρισματικού Βενιζέλου, η «κρίση» την οποία αυτός επικαλέστηκε για να δικαιολογήσει το πραξικόπημα του 1935 δεν ήταν *εθνική* κρίση. Ήταν κρίση προσωπική του Βενιζέλου και, κατά συνέπεια, ολόκληρου του βενιζελισμού. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Δαφνής (1997, τόμ. 2, σ. 278), το κίνημα του 1935 ήταν «η τελευταία έκρηξις της ηφαιστειώδους ιδιοσυγκρασίας του Ελ. Βενιζέλου, έκρηξις την οποίαν δεν προεκάλεσεν η ανησυχία διά το σύνολον ή διά τον κόσμον που τον ηκολούθει, αλλ' η ανησυχία διά τον ίδιον τον εαυτόν του». Εξίσου κατηγορηματικός είναι ο Κολιόπουλος (2000, σ. 42), ο οποίος διαπιστώνει ότι «η προστασία του αβασίλευτου πολιτεύματος ήταν πρόσχημα των βενιζελικών για την επάνοδό τους στην εξουσία, από την οποία είχαν απομακρυνθεί διά της λαϊκής ετυμηγορίας και ύστερα από πολλά χρόνια παραμονής στην εξου-

σία και αποκλειστικής νομής της».[19] Διαθέτουμε, τέλος, την περιγραφή της «κρίσης» από τον ίδιο τον Βενιζέλο, όπως την καταθέτει σε μια σημαντική επιστολή που ο ίδιος απέστειλε, λίγες εβδομάδες πριν από την εκδήλωση του πραξικοπήματος, προς τον πλωτάρχη Ζάγκα (παρατίθεται στο Δαφνής, 1997, τόμ. 2, σ. 279-285):

> «Από έτους και πλέον, όταν αι επίβουλοι διαθέσεις των νυν κυβερνώντων απέναντι του δημοκρατικού πολιτεύματος ήρχισαν να μη αποκρύπτωνται, [...] επεδίωξα την οργάνωσιν του καθαρώς δημοκρατικού [διάβαζε, *βενιζελικού*] στοιχείου του στρατεύματος [...] Η οργάνωσις αύτη αρχικώς σκοπόν είχεν [...] να θέση τον δημοκρατικόν [διάβαζε, *βενιζελικόν*] κόσμον της χώρας εις θέσιν να αμυνθή αποτελεσματικώς κατά κυβερνητικής αποπείρας προς μοναρχικήν παλινόρθωσιν ή απροκάλυπτον δικτατορίαν».

Αυτή ήταν ίσως η πρώτη φορά στη σύγχρονη ελληνική ιστορία (αλλά, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, όχι και η τελευταία) όπου χαρισματικός ηγέτης επικαλείται κρίση, ισχυριζόμενος ότι αυτή απειλεί τον «δημοκρατικό λαό». Με αυτόν τον τρόπο, ο επίσημος πολιτικός λόγος που εκφέρει ο ηγέτης επιχειρεί να διαχωρίσει την κοινωνία σε «δημοκρατική» και, χωρίς αυτό να αναφέρεται πάντοτε ρητά, «μη δημοκρατική». Επιτυγχάνεται έτσι η ταύτιση του «δημοκρατικού» με το βενιζελικό μέρος της κοινωνίας – το μόνο δηλαδή που βρίσκεται σε κατάσταση πραγματικής κρίσης.

Με το πραξικόπημα του 1935, του οποίου υπήρξε υποκινητής, ιθύνων νους και συμβολικός αρχηγός, ο Βενιζέλος επιδίωξε να εγκαθιδρύσει σύντομη στρατιωτική δικτατορία με πρώτο στόχο την εκκαθάριση του στρατεύματος από τους βασιλικούς. Στη συνέχεια, επρόκειτο να ακολουθήσει η άμεση από τον λαό εκλογή του Βενιζέλου ως Προέδρου της Δημοκρατίας, κάτι που θα θεωρείτο νέα και πανηγυρική επικύρωση του χαρίσματος. Τα πράγματα, όμως, εξελίχθηκαν διαφορετικά. Το πραξικόπημα απέτυχε και ο Βενιζέλος, αντί για την εξουσία, βρέθηκε στην εξορία.

19. Αξίζει εδώ να σημειωθεί η παρατήρηση του Μαυρογορδάτου (1983, σ. 321) ότι, εκτός από τις προσωπικές σκοπιμότητες του Βενιζέλου, η αιτία του πραξικοπήματος πρέπει επίσης να αναζητηθεί στην άρση, ήδη στις αρχές του 1935, κάθε θεσμικού ή πολιτικού πλαισίου που θα επέτρεπε την επιβίωση του βενιζελισμού, ειδικά δε του νέου εκλογικού συστήματος το οποίο ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκό για τις αντιβενιζελικές δυνάμεις.

Εντέλει, το βενιζελικό πραξικόπημα του 1935 έδωσε τη χαριστική βολή στο πολίτευμα που διακήρυττε ότι προσπάθησε να διασώσει, δηλαδή την αβασίλευτη δημοκρατία. Διότι, μετά την καταστολή του, ακολούθησε μια σειρά σοβαρών πολιτειακών κρίσεων, όπως ήταν η σύντομη δικτατορία του Κονδύλη και, στη συνέχεια, η παλινόρθωση της μοναρχίας. Τη σειρά αυτή των κρίσεων που αφετηρία είχαν το βενιζελικό πραξικόπημα διέκοψε με επώδυνο, αλλά και οριστικό τρόπο, η επιβολή, τον Αύγουστο του 1936, της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά.

β. «Ανένδοτος αγώνας»

Ακριβώς στο ξεκίνημα της δεκαετίας του 1960, ο Γεώργιος Παπανδρέου (γεν. 1888) διέθετε μακρύ πολιτικό παρελθόν, αλλά περιορισμένο βιολογικό ορίζοντα και αβέβαιες προοπτικές για το μέλλον. Επιφανής βενιζελικός υπουργός, ιδρυτής του Δημοκρατικού Κόμματος το 1935, πρωθυπουργός της εξόριστης κυβέρνησης στη Μέση Ανατολή, Πρόεδρος της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας μετά την απελευθέρωση και κατά τα Δεκεμβριανά, αρχηγός του ομώνυμου «Κόμματος Γ. Παπανδρέου» το 1950, συνεργαζόμενος με τον Ελληνικό Συναγερμό του Παπάγου το 1952 με σκοπό να ανακτήσει τη χαμένη στο μεταξύ έδρα του στο Κοινοβούλιο, εκ των αρχηγών του Κέντρου στη συνέχεια, αταλάντευτος αντικομμουνιστής και συναρπαστικός ρήτορας, ο ηλικιωμένος πολιτικός δεν είχε ακόμη φτάσει στο αποκορύφωμα της πολιτικής του σταδιοδρομίας.

Τον Σεπτέμβριο του 1961 ιδρύθηκε η Ένωση Κέντρου (Ε.Κ.), «ένας ετερόκλητος συνασπισμός προσωπικοτήτων» προερχόμενων από ευρύ πολιτικό φάσμα (Meynaud, 1966, σ. 276, για τις εσωκομματικές συγκρούσεις στην Ε.Κ. βλ. Παπαχρήστος, 1990). Τον Οκτώβριο, έγιναν οι εκλογές που εξασφάλισαν στην ΕΡΕ την απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή, αλλά και το στίγμα της «βίας και νοθείας», με το οποίο αναζωπυρώθηκε η κρίση νομιμοποίησης που χαρακτήριζε τη μετεμφυλιακή Δεξιά. Ο Παπανδρέου, αντιλαμβανόμενος τη μεγάλη ευκαιρία που παρουσιαζόταν, αποφάσισε –μάλιστα παρά την αντίθεση του συναρχηγού του στην Ε.Κ. Σοφοκλή Βενιζέλου– να κηρύξει εναντίον της ΕΡΕ τον «ανένδοτο αγώνα», υποσχόμενος «εις τον ελληνικόν λαόν [...] [την] υπεράσπισιν και *αποκατάστασιν* της Δημοκρατίας» (Λιναρδάτος, 1986, σ. 99, η έμφαση δική μου).

Στην πραγματικότητα, ο Ανένδοτος ήταν μια ευφυής στρατηγική του Γ. Παπανδρέου με την οποία επιτύγχανε ταυτοχρόνως τρία αποτελέσματα: πρώτον, την προσωπική του επικράτηση στη μάχη για την αρχηγία του κόμματος· δεύτερον, τη συσπείρωση της ανομοιογενούς συμμαχίας που αποτελούσε την Ένωση Κέντρου· και, τρίτον, τη φθορά της κυβέρνησης Καραμανλή μέσω της καθολικής και διαρκούς αμφισβήτησης της κυβερνητικής νομιμότητας (Κανελλόπουλος, 1997, σ. 44· Λιναρδάτος, 1986, σ. 167· Νικολακόπουλος, 1985, σ. 282· Χαραλάμπης, 1985, σ. 131). Να πώς δικαιολογούσε ο ίδιος ο Παπανδρέου εκείνη τη στρατηγική σε επιστολή του προς τον βασιλιά:

> «Εάν απεφασίζετο ανοχή [προς το εκλογικό αποτέλεσμα του 1961] [...] θα επηκολούθει γενική απογοήτευσις των οπαδών μας διά το μέλλον, και το Κέντρον κατ' ουσίαν θα διελύετο. Την σημαίαν του αγώνος θα ύψωνε μόνη η ΕΔΑ [...] η οποία αποτελεί τον θανάσιμον κίνδυνον και του έθνους και της δημοκρατίας» (παρατίθεται στο Καραμανλής, 1994, τόμ. 5, σ. 592).

Η επιτυχία του Ανένδοτου ήταν πέρα από κάθε προσδοκία. Μεγάλο μέρος της νεολαίας, καθώς και των νέων κοινωνικών στρωμάτων των πόλεων συντάχθηκαν με την Ε.Κ. απαιτώντας περισσότερη και καλύτερη δημοκρατία. Ενθουσιασμένος από την απήχηση που είχαν δημιουργήσει στον λαό οι καταγγελίες εναντίον της ΕΡΕ, ο Παπανδρέου αποφάσισε να εμμείνει στη στρατηγική του ανένδοτου αγώνα, πράγμα όμως που τον οδήγησε σε παράτολμες για το κλίμα της εποχής κινήσεις, όπως ήταν η ανοιχτή σύγκρουση με την ηγεσία του στρατού, η συστηματική καλλιέργεια αντιβασιλικού κλίματος, η ενθάρρυνση δημιουργίας «μετώπου βάσης» ανάμεσα στο Κέντρο και την Αριστερά, καθώς και αλλεπάλληλες δηλώσεις που παρεμπόδιζαν τη δημιουργία πολιτικής ομαλότητας.[20] Σε εκείνο το κλίμα πολιτικού τυχοδιωκτισμού, δολοφονήθηκε, τον Μάιο του 1963, ο Γρηγόρης Λαμπράκης στη Θεσσαλονίκη. Τον επόμενο μήνα, ο Καραμανλής παραιτήθηκε από την πρωθυπουργία. Ξεκινούσε η περίοδος παρατεταμένης πολιτικής ανωμαλίας, η οποία επρόκειτο να κλείσει με την κατάλυση της δημοκρατίας και την επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας.

20. Από σωρεία παραδειγμάτων, αναφέρω μόνο την εντυπωσιακή δήλωση Παπανδρέου ότι «ζώμεν υπό ολοκληρωτικόν καθεστώς, παρόμοιον με εκείνο των κομμουνιστικών χωρών» (παρατίθεται στο Καραμανλής, 1994, τόμ. 5, σ. 269).

Ας το ξεκαθαρίσουμε εξαρχής: ο Ανένδοτος δεν ήταν αποτέλεσμα καθολικής κρίσης· ήταν *η ίδια η κρίση*. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, δεν υπήρχε στη χώρα μαζικό αίτημα καθεστωτικής αλλαγής, ούτε βέβαια εξωτερική απειλή. Στην πραγματικότητα, σε ολόκληρη τη διάρκεια του Ανένδοτου, η θέση της μοναρχίας παρέμεινε στο απυρόβλητο (Χαραλάμπης, 1985, σ. 138-143), υπήρξε μάλιστα και αίτημα του Παπανδρέου προς τον βασιλιά για ανάληψη δράσης του τελευταίου με σκοπό «την αποκατάσταση της δημοκρατικής διαδικασίας» η οποία είχε πληγεί από την «κομματικοποίηση του κράτους από την ΕΡΕ». Η Ένωση Κέντρου, μακράν από του να θέτει καθεστωτικό ζήτημα, απλώς διακήρυττε τη βελτίωση των όρων λειτουργίας της υφιστάμενης δημοκρατίας. Αυτό δείχνει η δήλωση του ίδιου του Γ. Παπανδρέου, τον Δεκέμβριο του 1961, ότι η Ε.Κ. «δεν επιδιώκει την ανατροπήν, αλλά την αποκατάστασιν της ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος της Βασιλευομένης Δημοκρατίας, το οποίον παρεβιάσθη με το εκλογικόν πραξικόπημα της 29ης Οκτωβρίου» (Λεονταρίτης, 1992, σ. 340). Μια μεταγενέστερη εκτίμηση του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη για εκείνα τα γεγονότα έχει ιδιαίτερη αξία:

> «...η θέση μας, τότε, στον Ανένδοτο Αγώνα ήταν ακραία... Ο μεν Παπανδρέου είχε αγωνία να προλάβει να γίνει πρωθυπουργός, είχε άγχος. Ο δε Σοφοκλής Βενιζέλος [...] ήθελε εκδίκηση από τον Καραμανλή. Δηλαδή είχαν αθροιστεί πολλοί αρνητικοί παράγοντες τότε, οι οποίοι έσπρωξαν το Κέντρο, ώστε να κάνει αυτή τη μορφή του αγώνα, που εν μέρει ήταν άδικη [...] και δημιουργούσε προβλήματα. Άλλωστε, αυτό περιελάμβανε συμβιβασμό με το Στέμμα και εμείς του ανοίξαμε το δρόμο του Στέμματος. Ποιος του άνοιξε το δρόμο;» (Διαμαντόπουλος, 1989, σ. 354)

Όπως πάντως κι αν έχει το πράγμα, εκμεταλλευόμενος την επιτυχία του Ανένδοτου, «ο γηραιός ηγέτης ευτύχησε να γίνει σύμβολο αντιστάσεως και το όνομά του λάβαρο του αγώνα για την ελευθερία» (Meynaud, 1974, σ. 73· Ρήγος, 1990). Είναι βέβαιο ότι ο Ανένδοτος δεν θα είχε υπάρξει δίχως την παρουσία του Γ. Παπανδρέου για να τον διευθύνει. Τότε όμως ούτε η κρίση του Ιουλίου 1965 ούτε, ίσως, η δικτατορία θα είχαν υπάρξει. Μετά τον Ανένδοτο, ο Γ. Παπανδρέου αναδείχτηκε σε χαρισματικό ηγέτη ολκής, αλλά και μοιραίο πρωταγωνιστή της βαθύτατης πολιτικής κρίσης η οποία ε-

ντέλει οδήγησε στην κατάλυση της, έστω ατελούς, δημοκρατίας. Καταθέτει, με αρκετή αλήθεια δηκτικότητα, ο Ηλίας Τσιριμώκος:

> «Ο μύθος ότι τον "Γέρο" που εκπροσωπεί την Δημοκρατίαν –αυτός και μόνος– τον "έδιωξε" ο νεαρός βασιλεύς ... έχει ευρέως διαδοθεί... [Ωστόσο,] η αλήθεια είναι, δυστυχώς, ότι η κρίσις δεν οφείλεται εις τον "μονάρχην" των Ανακτόρων, αλλ' εις τον μονάρχην του Καστρίου και τον υιόν του» (παρατίθεται στο Λεονταρίτης, 1992, σ. 473-474).

Γεγονός είναι ότι, όταν ξέσπασε η κρίση των Ιουλιανών, ο Γ. Παπανδρέου αποδείχτηκε κατώτερος τόσο του Βενιζέλου του 1916, όσο και του Καραμανλή του 1963. Ο πρώτος, υποστηριζόμενος από σημαντικές στρατιωτικές και πολιτικές δυνάμεις, εγχώριες και ξένες, συγκρούστηκε με τον θρόνο αποφασισμένος να περισώσει την εθνική επικράτεια· ο δεύτερος παραιτήθηκε από την πρωθυπουργία γιατί, όπως πίστευε, με αυτόν τον τρόπο διευκόλυνε την ομαλή πορεία του κοινοβουλευτισμού και απέτρεπε τον εθνικό διχασμό.[21] Ο Γ. Παπανδρέου, στηριζόμενος αποκλειστικά στην πίστη των οπαδών του, προτίμησε, οξύνοντας επικίνδυνα την κατάσταση, να εγκαινιάσει έναν νέο Ανένδοτο, αυτή τη φορά εναντίον του μονάρχη, πράγμα που «οδηγούσε σε εμφύλιο και σε καθεστωτικό ζήτημα, χωρίς το Κέντρο να διαθέτει τις δυνάμεις εκείνες [...] που θα του επέτρεπαν να επιβάλει τη δική του λύση» (Λεονταρίτης, 1992, σ. 421). Πολλοί, από ολόκληρο το πολιτικό φάσμα, είχαν ήδη αρχίσει να φοβούνται τη δικτατορική λύση. Σύντομα, οι φόβοι θα αποδεικνύονταν πραγματικοί.

γ. Το φαινόμενο ΠΑΣΟΚ

Τα χρόνια που ακολούθησαν την πτώση της δικτατορίας το 1974, αφιερώθηκαν στον εκδημοκρατισμό στο εσωτερικό της χώρας και την αναζήτηση μιας νέας προοπτικής στο εξωτερικό. Παρά τις πολλές αγκυλώσεις και ατέλειες, οι κυβερνήσεις της Ν.Δ. (καθοδηγούμενες, ας μην το ξεχνούμε, από έναν χαρισματικό ηγέτη) κατόρθωσαν να πετύχουν τους δύο μεγάλους στόχους για τη χώρα, τον εκδημοκρατισμό και τον εξευρωπαϊσμό. Πράγματι, στην αφε-

21. Πρβλ. «η μη πραγματοποίησις των προϋποθέσεων τας οποίας θεωρώ απαραιτήτους διά την βελτίωσιν του πολιτικού μας βίου καθιστά αδύνατον την εκπλήρωσιν της αποστολής μου» (Καραμανλής, 1994, τόμ. 6, σ. 56, 108).

τηρία της δεκαετίας του 1980, η Ελλάδα ήταν περισσότερο δημοκρατική παρά ποτέ στο παρελθόν (Αλιβιζάτος, 1980, σ. 20) και, ήδη, ισότιμο μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Ήταν, ίσως, η πρώτη φορά σε ολόκληρο τον 20ό αιώνα που η Ελλάδα δεν βρισκόταν αντιμέτωπη με πολιτειακή ή στρατιωτική κρίση. Παρά εκείνες τις επιτυχίες, η Ν.Δ. έχασε τις εκλογές του 1981, τις οποίες κέρδισε το ΠΑΣΟΚ, ένα καινούργιο κόμμα, με άγνωστα τότε στελέχη, θολό πρόγραμμα και ενθουσιώδεις οπαδούς. Πώς κατόρθωσε το ΠΑΣΟΚ να μετατραπεί, μέσα σε επτά γόνιμα χρόνια, από ένα «ιδιότυπο κόμμα στελεχών» (Σπουρδαλάκης, 1998, σ. 19) σε μαζικό κόμμα εξουσίας;

Οι απόπειρες ερμηνείας του φαινομένου ΠΑΣΟΚ είναι πολλές και ποικίλες (ενδεικτικά μόνο, Spourdalakis, 1988· Papadopoulos, 1989· Ελεφάντης, 1991· Couloumbis, 1992· Kitroeff, 1997· Pappas, 1999), όλων όμως κοινός παρονομαστής είναι η χαρισματική παρουσία του Ανδρέα Παπανδρέου. «Ας το θέσουμε προκαταβολικά ως αξίωμα», γράφει ο Ελεφάντης (1991, σ. 104), «το ΠΑΣΟΚ [...] ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου». Ακόμη και αξιωματικές παραδοχές, ωστόσο, επιδέχονται επεξήγηση.

Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα, το 1974, ο Αντρέας, όπως τον φώναζαν οι οπαδοί του, διέθετε αξιόλογα πλεονεκτήματα. Ως οικονομολόγος και καθηγητής μεγάλου αμερικανικού πανεπιστημίου, θεωρήθηκε ένα είδος θαυματοποιού που είναι σε θέση να χειρίζεται καλύτερα από άλλους περίπλοκα ζητήματα, κυρίως οικονομικά και εξωτερικής πολιτικής. Ως γιος του «Γέρου της Δημοκρατίας», κεντρικός πρωταγωνιστής των Ιουλιανών και αρχηγός του αντιδικτατορικού ΠΑΚ στο εξωτερικό, θεωρήθηκε γνήσιος και αυθεντικός εκφραστής της δημοκρατίας. Η μεγαλύτερη όμως επιτυχία του Ανδρέα Παπανδρέου ήταν ότι, στην ιδιαίτερη συγκυρία της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου, κατόρθωσε να παρουσιάσει την πολιτική πραγματικότητα ως ευρισκόμενη σε κατάσταση κρίσης, κατασκευάζοντας ταυτοχρόνως και το υποκείμενο της κρίσης, στο οποίο προσέφερε τον εαυτό του ως λυτρωτή και σωτήρα. Τόσο η στοιχειοθέτηση της επίπλαστης κρίσης, όσο και η κατασκευή του υποκειμένου της βασίστηκαν στον Λόγο του χαρισματικού αρχηγού.

«Η ρίζα της συμφοράς βρίσκεται στην εξάρτηση της Πατρίδας μας». Έτσι συμπύκνωνε την «κρίση» η Διακήρυξη της 3ης του Σεπτέμβρη –κατασκεύασμα του Α. Παπανδρέου και ιδεολογική κιβω-

τός του πρώιμου, αντιπολιτευόμενου ΠΑΣΟΚ– συμπληρώνοντας παρακάτω: «Η εθνική κυριαρχία είναι αναπόσπαστα δεμένη με τη λαϊκή κυριαρχία, με τη δημοκρατία σε κάθε φάση της ζωής του τόπου...» (περιέχεται στο Σπουρδαλάκης, 1998, σ. 337-343). Πρόκειται για έναν απλουστευτικό Λόγο στον οποίο παρατίθενται δύο αντίπαλα ζεύγη, από τη μια μεριά το (ξένο και ντόπιο) κατεστημένο, αποκλειστικά υπεύθυνο για την «κρίση» και, από την άλλη μεριά, το μοιραίο υποκείμενο και θύμα της «κρίσης», δηλαδή ο λαός. Έχοντας επινοήσει την κρίση, το ΠΑΣΟΚ, ένα κόμμα που «ανήκει στον αγρότη, τον εργάτη, το βιοτέχνη, το μισθωτό, τον υπάλληλο, τη θαραλέα και φωτισμένη νεολαία», είναι δηλαδή ο φορέας «όλων των γνήσια προοδευτικών και δημοκρατικών δυνάμεων της χώρας», ανέλαβε, υπό την καθοδήγηση του χαρισματικού ηγέτη, να διασφαλίσει τη λαϊκή κυριαρχία. «Συναρθρώνοντας ετερόκλητες κοινωνικές κατηγορίες», γράφει ο Ελεφάντης (1991, σ. 171), «κατασκευάστηκε ένα ενιαίο πολιτικό υποκείμενο που ονομάστηκε "λαϊκό κίνημα" [και] από λαϊκό κίνημα μετουσιώθηκε απλώς σε "Κίνημα" που [επρόκειτο να] επωμισθεί το ρόλο του φορέα της αλλαγής». Χωρίς καμία αμφιβολία, το επίτευγμα του χαρισματικού Παπανδρέου ήταν ακριβώς η μετατροπή ενός «ουσιαστικά αδιαφοροποίητου όλου» (Mavrogordatos, 1993, σ. 48) σε μια νέα και δυναμική, αν και εντελώς φαντασιακή κοινωνική κατηγορία, τους «μη προνομιούχους», οι οποίοι ακολούθησαν τυφλά τον ηγέτη τους αξιώνοντας γενική αλλαγή (Mavrogordatos, 1983β, σ. 51· Sotiropoulos, 1996, σ. 55).

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, αντίθετα από το υποκινημένο από τον Βενιζέλο πραξικόπημα του 1935 και τον καθοδηγούμενο από τον Γ. Παπανδρέου «ανένδοτο αγώνα», δεν οδήγησε τη χώρα σε ανάλογη πολιτειακή κρίση. Η νεαρή ακόμη τότε δημοκρατία αποδείχτηκε γερά θεμελιωμένη και ανθεκτική στις νέες συνθήκες. Ωστόσο, η δεκαετία του 1980 (κατά πολλούς, μια «χαμένη δεκαετία») χαρακτηρίστηκε από την εισαγωγή και εξάπλωση στην πολιτική ζωή της χώρας του λαϊκισμού (Καπετανγιάννης, 1986· Λιάκος, 1989· Sotiropoulos, 1996), ενός παθογενούς πολιτικού φαινομένου το οποίο αναδείχτηκε σε κύρια στρατηγική του ΠΑΣΟΚ για «την άσκηση και κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας» (Λυριντζής - Σπουρδαλάκης, 1993, σ. 158· Kalyvas, 1996). Ο λαϊκισμός οδήγησε τη χώρα σε σωρεία αδιεξόδων, όπως τη χρεοκοπία της κυβερνητικής πολιτικής, μακρά οικονομική ύφεση, διεθνή απομόνω-

ση, κοινωνική σήψη και σκάνδαλα, εκφυλισμό των θεσμών, γενικευμένη διάδοση στην κοινωνία της κουλτούρας εκείνης που ο E.P. Thompson (1978) αποκαλεί «πληβειακή». Η προσπάθεια αναστροφής αυτού του κλίματος παρατεταμένης κρίσης έγινε εντέλει εφικτή μόνο μετά το (βιολογικό και πολιτικό) τέλος του χαρισματικού Ανδρέα.

5. ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΗ ΗΓΕΣΙΑ ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ: ΟΡΙΣΤΙΚΗ ΕΚΛΕΙΨΗ Ή ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ ΥΠΝΩΣΗ;

Το χάρισμα έχει αποτελέσει χαρακτηριστικό στοιχείο της πολιτικής διαδικασίας και κεντρικό μοτίβο της πολιτικής συμπεριφοράς στην Ελλάδα κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα. Ανάμεσα στις εκλογικές αναμετρήσεις των ετών 1910 και 1993, παρατηρείται μια σχεδόν συνεχής αλληλουχία χαρισματικών ηγετών στην εξουσία – η σειρά της οποίας, μάλιστα, συχνά καθορίζεται από τις μεταξύ τους διαμάχες. Η εξήγηση της έντονης και συνεχούς παρουσίας του χαρίσματος βρίσκεται στα *έκτακτα* ιστορικά γεγονότα του 20ού αιώνα που συνδέονται, αφενός με τη μακρά κρίση εθνικής ολοκλήρωσης και την εθνική ασφάλεια και, αφετέρου, με τους αγώνες για δημοκρατία.[22]

Χωρίς αμφιβολία, η άμεση απειλή πολέμου δημιουργεί συνθήκες πραγματικής κρίσης, οι οποίες ευνοούν την εμφάνιση του χαρισματικού. Η τουρκική εισβολή στην Κύπρο το 1974 και η αρχικά αμφίρροπη στάση της Ελλάδας κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, από την οποία μάλιστα επρόκειτο να κριθούν οι τύχες των Νέων Χωρών, αποδείχτηκαν καθοριστικοί παράγοντες για την (επαν)εμφάνιση ηγετών θεωρούμενων ως χαρισματικών, όπως ήσαν οι Καραμανλής και Βενιζέλος.

Από την άλλη πλευρά, οι αγώνες για δημοκρατία και εκδημοκρατισμό δεν συνδέονται πάντα με συνθήκες πραγματικής κρίσης. Πραγματική κρίση, όπως την έχουμε ορίσει στην εισαγωγή, δημιουργείται μόνο σε περιπτώσεις εγκαθίδρυσης δημοκρατίας μετά από προηγούμενη κατάρρευση άλλου πολιτεύματος (όπως ήταν η

22. Η χαρισματική εξουσία, κατ' αντιστοιχία με τις κρίσεις που καλείται να αντιμετωπίσει, έχει χαρακτήρα «έκτακτο» (extra-ordinary), πράγμα που τη διαφοροποιεί ριζικά από κάθε άλλη γνωστή μορφή εξουσίας (πρβλ. Weber, 1978, τόμ. 1, σ. 244).

Μεταπολίτευση που ακολούθησε την πτώση της χούντας, αλλά και η αντικατάσταση του παλαιοκομματισμού με μια περισσότερο φιλελεύθερη δημοκρατία μετά το στρατιωτικό κίνημα του 1909), ή όταν ισχύον δημοκρατικό πολίτευμα απειλείται άμεσα με κατάλυση (όπως η ουσιαστική κατάργηση του κοινοβουλευτισμού από τη βασιλική αυθαιρεσία στην περίοδο 1915-16). Σε τέτοιου είδους πραγματικές κρίσεις, η παρουσία χαρισματικών ηγετών αποδεικνύεται καθοριστικής σημασίας, αφού είναι το ίδιο το απειλούμενο έθνος που *προσκαλεί* –διά των αντιπροσώπων του, συνήθως με επίσημη και πανηγυρική πράξη– τον θεωρούμενο ως κάτοχο του χαρίσματος, στον οποίο και αναθέτει την αποστολή επίλυσης της κρίσης. Ο χαρισματικός γίνεται έτσι παράκλητος του έθνους, και μόνο η σωτηρία του έθνους μπορεί να αποτελέσει απόδειξη του χαρίσματός του.

Όπως όμως έχουμε δει, στη δημοκρατία, χαρισματικοί ηγέτες εμφανίζονται ακόμη κι όταν δεν υπάρχουν συνθήκες πραγματικής κρίσης. Αυτό συμβαίνει όταν οι θεσμοί του –συνήθως νεαρού– δημοκρατικού πολιτεύματος δεν είναι ακόμη παγιωμένοι ή όταν εκλεγμένες κυβερνήσεις αποτυγχάνουν να εξασφαλίσουν ευρεία κοινωνική συναίνεση, με αποτέλεσμα να παρουσιάζεται έλλειμμα νομιμοποίησης. Κάτω από τέτοιες συνθήκες, ηγέτες με χαρισματικές ιδιότητες είναι δυνατόν να εμφανιστούν επικαλούμενοι «κρίση» ολόκληρου του πολιτικού συστήματος. Δεν πρόκειται φυσικά για πραγματική –ούτε καν καθολική– κρίση, αφού αυτή σχετίζεται, όχι με τον τύπο του πολιτεύματος, αλλά μόνο με τη *βελτίωση των όρων λειτουργίας* του ισχύοντος δημοκρατικού πολιτεύματος. Πρόκειται με άλλα λόγια για «κρίση»-κατασκεύασμα χαρισματικού ηγέτη, ο οποίος, με αυτόν τον τρόπο, αναδεικνύεται σε αντίκλητο και αποκλειστικό εκπρόσωπο του «δημοκρατικού λαού» με σκοπό τη σωτηρία της δημοκρατίας. Συχνά, αυτό καταλήγει στη δημιουργία πραγματικής εθνικής κρίσης.

Ο κύκλος των χαρισματικών πολιτικών ηγετών στην Ελλάδα έκλεισε το 1996 με τον θάνατο του Ανδρέα Παπανδρέου. Στις δύο εκλογικές μάχες που ακολούθησαν έκτοτε, αναμετρήθηκαν πολιτικοί αρχηγοί παντελώς στερούμενοι χαρίσματος (Featherstone - Kazamias, 1997).[23] Πώς εξηγείται η πρόσφατη έκλειψη του χαρι-

23. «Ο Καραμανλής ήλθε ως σωτήρας, ο Σημίτης ως σύμπτωση», επισημαίνει ο Πρετεντέρης (1996, σ. 13).

σματικού; Είναι αυτή μόνιμη ή, μήπως, πρόκειται για παροδικό φαινόμενο; Τον μίτο προσφέρει πάλι η ύπαρξη (ή, στην προκειμένη περίπτωση, η ανυπαρξία) κρίσης. Διότι, απλούστατα, εάν η (πραγματική ή κατασκευασμένη) κρίση αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση του χαρισματικού, τότε η έκλειψη του τελευταίου πρέπει να αποδοθεί είτε στην απουσία πραγματικής κρίσης είτε στην αδυναμία επινόησης πλασματικής «κρίσης». Η απουσία πραγματικής κρίσης είναι, προς το παρόν, δεδομένη. Οι σχέσεις της χώρας με την Τουρκία, παρά την ανοιχτή πληγή του Κυπριακού και τις συχνές προστριβές στη συνοριακή γραμμή, δεν δημιουργούν άμεσο φόβο πολέμου. Επίσης, το δημοκρατικό πολίτευμα, ως τύπος αλλά και ως λειτουργία, είναι σήμερα περισσότερο κατοχυρωμένο παρά ποτέ στο παρελθόν και οι κύριες πολιτικές δυνάμεις απολαμβάνουν ικανής δημοκρατικής νομιμοποίησης. Αλλά και η πιθανότητα κατασκευασμένης κρίσης φαίνεται να είναι εξαιρετικά περιορισμένη, αφού το τέλος της πολιτικής πόλωσης έχει πλέον οδηγήσει «στην υποχώρηση φαινομένων όπως [...] η προσήλωση σε ηγέτες και πολιτικούς που ζητούν άμεση αδιαμεσολάβητη σχέση με το λαό» (Σημίτης, 1989, σ. 17).

Υπάρχει ο εξής κίνδυνος: Χωρίς την άμεση απειλή κρίσης, η πολιτική διαδικασία μετατρέπεται σε «πράξη αποχαύνωσης – αυτό δηλαδή που καταντά η "θεία χάρις" σε μια εγκόσμια κουλτούρα [...] [όπου] οι χαρισματικές φυσιογνωμίες ούτε τιτάνες είναι ούτε δαίμονες, ούτε οι αρχαίοι βασιλείς του Weber» (Σένετ, 1999, σ. 370). Σε αυτές τις περιπτώσεις, συνεχίζει ο ίδιος συγγραφέας,

> «[ό]ταν οι θεοί είναι [πια] νεκροί, η αρχετυπική στιγμή της χαρισματικής εμπειρίας είναι η στιγμή της υπερψήφισης ενός 'ελκυστικού' πολιτικού έστω κι αν αντιτίθεται κανείς στην πολιτική του» (Σένετ, 1999, σ. 349).

Το φαινόμενο είναι ήδη γνωστό σε πολλές χώρες, από τη Λατινική Αμερική των «νεο-λαϊκιστών» Τσάβες, Φουτζιμόρι και Ρίο Μοντ (Weyland, 1996· Knight, 1998· IISS, 2000, σ. 81-83) μέχρι τη γειτονική Ιταλία του Μπερλουσκόνι. Τέτοιοι «ελκυστικοί» πολιτικοί έχουν πρόσφατα εμφανιστεί και στην Ελλάδα. Ωστόσο, «όπως και με τη θρησκεία, με την οποία έχει κοινά χαρακτηριστικά, το γνήσιο πολιτικό χάρισμα κάθε άλλο παρά είναι νεκρό» (Willner, 1984, σ. 2). Σε έκτακτες καταστάσεις και ανυπέρβλητες κρίσεις, οι άνθρωποι ίσως αναγκαστούν να αναζητήσουν ξανά εκείνον τον η-

ρωικό ηγέτη που δείχνει να υπερβαίνει το κοινό μέτρο – με μόνη αποστολή τη «σωτηρία» τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, ΝΙΚΟΣ (1980), «Ο εκδημοκρατισμός σήμερα: σύγχρονες διαστάσεις ενός παλιού αιτήματος», *Σύγχρονα Θέματα* (ανάτυπο), τχ. 8, σ. 1-29.

BENDIX, REINHARD (1977) [1960], *Max Weber: An Intellectual Portrait*, Methuen, Λονδίνο.

ΒΕΝΤΗΡΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1970) [1931], *Η Ελλάς του 1910-1920*, 2 τόμοι, Ίκαρος, Αθήνα.

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΩΣΤΑΣ (1975), *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα.

ΒΕΡΕΜΗΣ, ΘΑΝΟΣ (1977), *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, Εξάντας, Αθήνα.

ΒΕΡΕΜΗΣ, ΘΑΝΟΣ (2000α), *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Κούριερ, Αθήνα.

ΒΕΡΕΜΗΣ, ΘΑΝΟΣ (2000β), «Ο στρατός και τι δεν είδε ο Βενιζέλος», *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά*, 2 Μαρτίου, σ. 12-15.

BOURDIEU, PIERRE (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge University Press, Cambridge MA.

BOURDIEU, PIERRE (1985), «Social Space and the Genesis of Groups», *Theory and Society*, τχ. 14, σ. 723-744.

BOURDIEU, PIERRE (1987), «What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups», *Berkeley Journal of Sociology: A Critical Review*, τχ. XXXII, σ. 1-17.

ΒΟΥΡΝΑΣ, ΤΑΣΟΣ (1957), *Γουδί. Το κίνημα του 1909*, Τολίδης, Αθήνα.

BURKE, PETER (1992), *History and Social Theory*, Polity Press, Cambridge.

ΓΙΑΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ Ν. (1999), *«Η ευγενής μας τύφλωσις...». Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα.

CLOGG, RICHARD (1993), «Introduction: The PASOK Phenomenon», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece 1981-89. The Populist Decade*, Macmillan, Λονδίνο, σ. viii-xiv.

COULOUMBIS, THEODORE A. (1992), «Andreas Papandreou: The Style and Substance of Leadership», στο Theodore C. Kariotis (επιμ.), *The Greek Socialist Experiment; Papandreou's Greece 1981-1989*, Pella Publishing, Νέα Υόρκη, σ. 85-96.

ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, ΝΕΟΚΟΣΜΟΣ (1960), *Εθνική Άμυνα της Θεσσαλονίκης του 1916*, Αθήνα, χ.ε.

ΔΑΦΝΗΣ, ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ (1961), *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, 1821-1961*, Γαλαξίας, Αθήνα.

ΔΑΦΝΗΣ, ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ (1997) [1951], *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, 2 τόμοι, Κάκτος [Ίκαρος], Αθήνα.

ΔΕΛΤΑ, ΠΗΝΕΛΟΠΗ Σ. (1997), *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος*, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα.

ΔΕΡΤΙΛΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ (1977), *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα.

ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΘΑΝΑΣΗΣ (1989), *Κώστας Μητσοτάκης. Πολιτική βιογραφία*, Παπαζήσης, Αθήνα.

DURKHEIM, ÉMILE (1964) [1893], *The Division of Labour in Society*, Macmillan, Λονδίνο.

ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ, ΑΓΓΕΛΟΣ (1991), *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Πολίτης, Αθήνα.

ELSTER, JON (1978), *Logic and Society: Contradictions and Possible Worlds*, John Wiley & Sons, Νέα Υόρκη.

ERIKSON, ERIK H. (1958), *Young Man Luther: A Study in Psychoanalysis and History*, Norton, Νέα Υόρκη.

FEATHERSTONE, KEVIN - KAZAMIAS, GEORGE (1997), «In the Absence of Charisma: The Greek Elections of September 1996», *West European Politics*, τόμ. 20, τχ. 2, σ. 154-164.

FREUD, SIGMUND (1957) [1927], *The Future of an Illusion*, Anchor, Νέα Υόρκη.

GERTH, H.H. - MILLS, C. WRIGHT (1971) [1946]. *From Max Weber: Essays in Sociology*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη.

GOODMAN, NELSON (1978), *Ways of Worldmaking*, Hackett Publishing, Indianapolis.

GRAMSCI, ANTONIO (1971), *Selections from the Prison Notebooks*, International Publishers, Νέα Υόρκη.

HABERMAS, JÜRGEN (1973), *Legitimation Crisis*, Beacon Press, Βοστώνη.

HOOK, SIDNEY (1943), *The Hero in History: A Study in Limitation and Possibility*, The Humanities Press, Νέα Υόρκη.

HUNTINGTON, SAMUEL P. (1968), *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven.

HUNTINGTON, SAMUEL P. (1991), «Democracy's Third Wave», *Journal of Democracy*, τόμ. 2, τχ. 2, σ. 12-34.

ΘΕΟΤΟΚΑΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ (1996), *Στοχασμοί και θέσεις. Πολιτικά κείμενα 1925-1966*, Εστία, Αθήνα.

IISS [International Institute for Strategic Studies] (2000), *Strategic Survey 1999/2000*, Oxford University Press, Λονδίνο.

KALYVAS, STATHIS N. (1996), «Polarization in Greek Politics: Rhetoric or Reality?», ανακοίνωση, CUNY Seminar in Modern Greek Studies, Νέα Υόρκη.

ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (1997) [1975], *Πώς εφθάσαμεν στην 21η Απριλίου 1967. Ιστορικά δοκίμια*, Εστία, Αθήνα.

ΚΑΠΕΤΑΝΓΙΑΝΝΗΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ (1986), «Λαϊκισμός. Συνοπτικές σημειώσεις για μια κριτική επανεξέταση», *Πολίτης*, τχ. 71 (Ιανουάριος-Μάρτιος).

ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (1994-96), *Αρχείο: Γεγονότα και κείμενα*, τόμοι 6-8, επιμέλεια Κ. Σβολόπουλος, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.

ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, ΗΛΙΑΣ (1996) [1980], «Ο ρόλος και η σημασία της χαρισματικής ηγεσίας στην ελληνική μεταβατική κοινωνία», στο Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ. Κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σ. 24-40.

KITROEFF, ALEXANDER (1997), «Andreas G. Papandreou: A Brief Political Biography», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τόμ. 23, τχ. 1, σ. 7-32.

KNIGHT, ALAN (1998), «Populism and Neo-populism in Latin America, especially Mexico», *Journal of Latin American Studies*, τόμ. 30, τχ. 2, σ. 223-248.

ΚΟΚΚΙΝΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ (1996), *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα: Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Τροχαλία, Αθήνα.

ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. (2000), «Το κίνημα του 1935 και η παλινόρθωση της μοναρχίας», *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά*, 2 Μαρτίου, σ. 42-45.

ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. (1992), *Ανάμεσα στα δύο άκρα. Η πορεία του Κέντρου, 1946-1967*, Εστία, Αθήνα.

ΛΙΑΚΟΣ, ΑΝΤΩΝΗΣ (1989), «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 6, τχ. 10 , σ. 13-28.

ΛΙΝΑΡΔΑΤΟΣ, ΣΠΥΡΟΣ (1986), *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Δ΄ 1961-1964, Παπαζήσης, Αθήνα.

LINZ, JUAN J. - STEPAN, ALFRED (1996), *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο.

ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ, ΧΡΗΣΤΟΣ - ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, ΜΙΧΑΛΗΣ (1993), «Περί λαϊκισμού. Μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, σ. 133-162.

MADSEN, DOUGLAS - SNOW, G. PETER (1991), *The Charismatic Bond; Political Behavior in Times of Crisis*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.

MCFARLAND, ANDREW (1969), *Power and Leadership in Pluralist Systems*, Stanford University Press, Stanford.

MARX, KARL (1963) [1852], *The 18th Brumaire of Louis Bonaparte*, International Publishers, Νέα Υόρκη.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ Θ. (1982), *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.

MAVROGORDATOS, GEORGE TH. (1983α), *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley.

MAVROGORDATOS, GEORGE TH. (1983β), *Rise of the Green Sun. The Greek Election of 1981*, Occasional Paper 1, Centre of Contemporary Greek Studies, Λονδίνο.

MAVROGORDATOS, GEORGE TH. (1993), «Civil Society under Populism», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece 1981-89. The Populist Decade*, Macmillan, Λονδίνο, σ. 47-64.

MEYNAUD, JEAN (1966), *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάϋρον, Αθήνα.

MEYNAUD, JEAN (1974). *Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου του 1965*, Μπάϋρον, Αθήνα.

MOUZELIS, NICOS P. (1986), *Politics in the Semi-Periphery. Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin America*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη.

ΜΟΣΚΩΦ, ΚΩΣΤΗΣ (1972), *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη, χ.ε.

ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, ΦΑΙΔΩΝ Κ. (1991), *Νεοέλληνες λογοτέχνες για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Λέσχη Φιλελευθέρων-Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα.

ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛΙΑΣ (1985), *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.

O'CONNOR, JAMES (1987), *The Meaning of Crisis. A Theoretical Introduction*, Basil Blackwell, Νέα Υόρκη.

PAPADOPOULOS, IOANNIS (1989), *Dynamique du discours politique et conquête du pouvoir. La cas du PASOK (Mouvement socialiste panhéllenique), 1974-1981*, Peter Lang, Βέρνη.

ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1941), *Πολιτικά θέματα*, Αετός, Αθήνα.

ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ. (1990), «Ενδοκομματικές συγκρούσεις στην "Ένωση Κέντρου": Ο Γεώργιος Παπανδρέου στη δίνη μιας βραχύβιας ισορροπίας, 1961-1965», στο Γ. Αναστασιάδης - Π. Πετρίδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου: Η κρίση των θεσμών, οι κομματικοί σχηματισμοί και ο πολιτικός λόγος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, σ. 313-327.

PAPPAS, TAKIS S. (1999), *Making Party Democracy in Greece*, Macmillan, Λονδίνο.

ΠΕΤΡΙΔΗΣ, ΠΑΥΛΟΣ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ (επιμ.) (1994), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, Πνευματικό Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.

ΠΡΕΤΕΝΤΕΡΗΣ, Ι. Κ. (1996), *Η δεύτερη μεταπολίτευση*, Πόλις, Αθήνα.

ΡΗΓΟΣ, ΑΛΚΗΣ (1990), «Η ιδιοτυπία της νεοελληνικής πολιτικής σκηνής και ο ρόλος της προσωπικότητας σ' αυτήν: Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης του Γεωργίου Παπανδρέου», στο Γ. Αναστασιάδης - Π. Πε-

τρίδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου: Η κρίση των θεσμών, οι κομματικοί σχηματισμοί και ο πολιτικός λόγος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, σ. 71-101.

ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (1977), «Η είσοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 έως το 1912», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. 266-279.

ΣΕΝΕΤ, ΡΙΤΣΑΡΝΤ (1999), *Η τυραννία της οικειότητας. Ο δημόσιος και ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, Νεφέλη, Αθήνα.

ΣΗΜΙΤΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ (1989), «Εισαγωγή», στο Νίκος Μουζέλης - Θάνος Λίποβατς - Μιχάλης Σπουρδαλάκης (επιμ.), *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα.

SMELSER, NEIL J. (1963), *Theory of Collective Behavior*, The Free Press, Νέα Υόρκη.

ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, ΜΙΧΑΛΗΣ (1988), *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα.

ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, ΜΙΧΑΛΗΣ (1998), «Από το "Κίνημα Διαμαρτυρίας" στο "Νέο ΠΑΣΟΚ"», στο Μιχάλης Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα, σ. 15-74.

SOTIROPOULOS, DIMITRI A. (1996), *Populism and Bureaucracy: The Case of Greece Under PASOK, 1981-1989*, University of Notre Dame Press, Notre Dame και Λονδίνο.

THOMPSON, E.P. (1978), «Eighteenth-Century English Society: Class Struggle Without Class?», *Social History*, τχ. 3, σ. 133-165.

TUCKER, ROBERT C. (1968), «The Theory of Charismatic Leadership», *Daedalus*, τόμ. 48, τχ. 3, σ. 731-756.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ (1985), *Στρατός και πολιτική εξουσία: Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα.

ΧΡΗΣΤΟΥ, ΘΑΝΑΣΗΣ (2000), «"Γάμοι" και ... διαζύγια των πρωταγωνιστών [του κινήματος του 1935]», *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά*, 2 Μαρτίου, σ. 16-25.

ΨΥΧΑΡΗΣ, ΣΤΑΥΡΟΣ Π. (1975), *Τα παρασκήνια της αλλαγής*, Παπαζήσης, Αθήνα.

WEBER, MAX (1964) [1947], *The Theory of Social and Economic Organization*, επιμ. Talcott Parsons, The Free Press, Νέα Υόρκη.

WEBER, MAX (1978), *Economy and Society*, 2 τόμοι, επιμ. Guenther Roth - Claus Wittich, University of California Press, Berkeley, Ca.

WEBER, MAX (1949) [1905], «Objective Possibility and Adequate Causation in Historical Explanation», στο Max Weber (επιμ.), *The Methodology of the Social Sciences*, Free Press, Νέα Υόρκη.

WEYLAND, KURT (1996), «Neo-Populism and Neo-Liberalism in Latin America: Unexpected Affinities», *Studies n Comparative International Development*, τόμ. 31, τχ. 3, σ. 3-31.

WILLNER, ANN RUTH (1984), *The Spellbinders; Charismatic Political Leadership*, Yale University Press, New Haven.

ZIMMERMANN, EKKART (1984), «The Study of Crisis in Liberal Democracies: Pitfalls and Promises», *International Political Science Review*, τόμ. 5, τχ. 3.